

Vilniaus universitetas
Filologijos fakultetas
Vertimo studijų programa

Raimonda Baškytė

**Pakartotiniai literatūros klasikų vertimai: G.Flaubert'o romano „Ponia Bovari“ vertimo iš
prancūzų į lietuvių kalbą ištraukų analizė**

Magistro darbas

Leidžiama ginti:

Darbo vadovas _____
(parašas)
doc. Liucija Černiuvienė

Data _____

Vilnius, 2025

Vilnius University
Faculty of Philology
Translation Programme

Raimonda Baškytė

**Re-translating Literary Classics: An Analysis of Translation of Extracts from Gustave
Flaubert's "Madame Bovary" from French into Lithuanian**

Master / Bachelor Thesis

Thesis advisor:
Doc. Liucija Černiuvienė

Vilnius, 2025

SANTRAUKA

Darbe aptariama klasikinės literatūros kūrinių bei jų vertimų svarba. Darbo tikslas – nustatyti pakartotinius šių kūrinių vertimus lemiančias priežastis. Tikslas bus pasiektas išsiaiškinus pakartotinio vertimo sampratą, aptarus su pakartotiniais vertimais susijusias vertimo teorijos prielaidas, praktinius jų motyvus bei darbe analizuojamo romano vertimo patirtį dviejose šalyse.

Empirinėje darbo dalyje aptariamas G. Flaubert'o romano *Madame Bovary* vertimų į lietuvių kalbą kontekstas, pristatomas ir glaustai aptariamas Alės Rūtos vertimas, J. Urbšio ir S. Čiurlionienės atlikto vertimo istorija, šiam autoriaus romanui būdingi literatūrinio stiliaus bruožai bei teksto suvokimui svarbūs jo konteksto elementai.

Atsižvelgiant į aptartus teorinius bei praktinius argumentus nustatomi vertimo analizės kriterijai ir, taikant kokybinės analizės ir lyginamąjį-aprašomąjį tyrimo metodus, atliekamos J. Urbšio ir S. Čiurlionienės G. Flaubert'o romano *Madame Bovary* vertimo redagavimo bei paties vertimo analizės, kurios atskleidžia, kad vertimas yra netikslus: tekste yra klaidų, praleistų elementų, papildymų, neišsaugotos autoriaus stiliaus ypatybės, neatskleisti psichologiniai veikėjų portretai bei motyvai, todėl vertimo skaitytojai kūrinių interpretuoja klaidingai. Teksto redagavimas negali pašalinti minėtų vertimo trūkumų, todėl prienama prie išvados, kad G. Flaubert'o romanas *Madame Bovary* į lietuvių kalbą turi būti verčiamas iš naujo.

Raktiniai žodžiai: klasikinė literatūra, pakartotiniai vertimai, vertimų kokybė, G. Flaubert'as, „Ponia Bovari“

SUMMARY

This thesis discusses the importance of classical literary works and their translations. The aim of the study is to identify the reasons behind their retranslations. This objective is achieved by clarifying the concept of retranslation, examining the theoretical assumptions related to it in translation theory, exploring the practical motivations behind retranslation, and analyzing the experience of translating the novel discussed in this study in two different countries.

The empirical part of the thesis examines the context of Lithuanian translations of Gustave Flaubert's novel *Madame Bovary*. It presents and briefly reviews the translation by Alė Rūta, the history of the translation completed by J. Urbšys and S. Čiurlionienė, the literary stylistic features characteristic of the novel, and the contextual elements essential for understanding the text.

Based on the theoretical and practical arguments discussed, criteria for translation analysis are established. Using qualitative and comparative-descriptive research methods, the study conducts an analysis of the translation by J. Urbšys and S. Čiurlionienė of *Madame Bovary* and its editing. The analysis reveals that the translation is inaccurate: the text contains errors, omissions, additions, fails to preserve the author's stylistic features, and does not convey the psychological portraits and motivations of the characters, which leads readers to misinterpret the work. Editing alone cannot remedy these translation shortcomings; therefore, the study concludes that a new translation of the novel into Lithuanian is necessary.

Key words: classical literature, retranslations, translation quality, G. Flaubert, *Madame Bovary*

TURINYS

SANTRAUKA	3
IVADAS	7
1. TEORINĖ DALIS	9
1. 1 LITERATŪROS KLASIKOS SVARBA IR PAKARTOTINIO VERTIMO SAMPRATA	9
1. 1. 1 Literatūros klasikos svarba	9
1. 1. 2 Literatūros klasikos vertimų svarba	10
1. 1. 3 Literatūrinis vertimas yra teksto interpretacija	11
1. 1. 4 Pakartotinio vertimo samprata	11
1. 2 TEORINIAI ARGUMENTAI	13
1. 2. 1 Johann'as Wolfgang'as Goethe'ė	13
1. 2. 2 Antoine'as Berman'as	13
1. 2. 3 Kritika	14
1. 3 PRAKTINIAI PAKARTOTINIŲ VERTIMŲ MOTYVAI	15
1. 3. 1 Leidybiniai interesai	15
1. 3. 2 Ankstesnio vertimo trūkumai	16
1. 4 DVIEJŲ ŠALIŲ PATIRTIS	18
1. 4. 1 Vokietija	18
1. 4. 2 Lenkija	19
1. 4. 3 Tarpinės išvados	21
2. EMPIRINĖ DALIS	23
2. 1 G. FLAUBERT'O ROMANO „MADAME BOVARY“ VERTIMAI Į LIETUVIŲ KALBĄ	23
2. 1. 1 Požiūris į vertimus tarpukario Lietuvoje	24
2. 1. 2 Alė Rūtos vertimas	24
2. 1. 3 J. Urbšio ir S. Čiurlionienės vertimas	27
2. 2 PAGRINDINIAI G. FLAUBERT'O ROMANO STILIAUS BRUOŽAI	32
2. 3 VERTIMO ANALIZEI REIKŠMINGI ROMANO KONTEKSTO ASPEKTAI	34
2. 3. 1 Antiklerikalizmas	34
2. 3. 2 XIX a. Prancūzijos moterų socialinė padėtis	35
2. 4 ROMANO „MADAME BOVARY“ VERTIMO ANALIZĖS KRITERIJAI	36
2. 5 1958 M. VERTIMO REDAGAVIMAS	37

2. 6 LYGINAMOJI ANALIZĖ	40
2. 6. 1 Savinimo elementai	41
2. 6. 2 Praleisti teksto fragmentai	42
2. 6. 3 Vertimo klaidos	43
2. 6. 4 Autoriaus leksikos tikslumas ir glaustumas	45
2. 6. 5 Vertimo įtaka kūrinio suvokimui	45
2. 6. 5. 1 Ponios Bovari-motinos portretas	45
2. 6. 5. 2 Šarlio meilė Emai	47
2. 6. 5. 3 Gamtos ir žmogaus vienovė	50
2. 7 PASTABOS	52
3. IŠVADOS	53
LITERATŪROS SĄRAŠAS	55

IVADAS

Vertimų senėjimo fenomenas vertimo ir leidybos sektoriaus atstovams nėra nežinomas. Lietuvos literatūros vertėjų sąjungos (LLVS) valdybos kreipimesi į leidėjus rašoma, kad „net geri vertimai morališkai sensta“, todėl „perleidžiant senus vertimus [reikia] patikrinti jų kokybę lyginant su originalu“.¹

2021 m. „Vaga“ išleido J. Urbšio ir S. Kymantaitės-Čiurlionienės verstą G. Flaubert'o romaną *Madame Bovary* („Ponia Bovari“). Vertimas atliktas prieš daugiau nei 60 metų, tačiau S. Čiurlionienė buvo lituanistė, rašytoja, patyrusi vertėja, o buvęs Lietuvos diplomatas Prancūzijoje J. Urbšys puikiai mokėjo šios šalies kalbą, pažino jos kultūrą. Nei vertėjų kompetencija, nei atsakingas požiūris į darbą nekelia abejonių, o 2021 m. šį vertimą pakartotinai išleido gilią tradiciją turinti „Vaga“, kuri, kaip galima numanyti iš nuorodos antraštiniame knygos lape („Vertimas į lietuvių kalbą, Juozas Urbšys, Sofija Čiurlionienė, 1958, 2021“), tekstą peržiūrėjo ir pritaikė šiuolaikinės lietuvių kalbos reikalavimams. Skaitytojui kūrinys kartais gali nuskambėti nešiuolaikiškai, tačiau ar visada dėl to kaltas vertimas? XIX a. viduryje sukurtas originalo tekstas taip pat nebėra naujas.

Šio **darbo tikslas** yra nustatyti, ar G. Flaubert'o romaną *Madame Bovary* reikia versti iš naujo.

Tyrimo objektas – G. Flaubert'o romano *Madame Bovary* vertimai į lietuvių kalbą. Sieksime išsiaiškinti, ką iš tiesų reiškia žodžiai „net geri vertimai morališkai sensta“.

Darbo tikslai:

- apžvelgti, kuo svarbi literatūros klasika ir jos vertimai;
- apžvelgti su pakartotiniais vertimais susijusias vertimo teorijos prielaidas;
- išsiaiškinti praktinius sprendimų versti kūrinį iš naujo (arba to nedaryti) motyvus;
- aptarti kitų šalių (Vokietijos ir Lenkijos) patirtį;
- aptarti kontekstą, kuriame J. Urbšys ir S. Čiurlionienė vertė analizuojamą kūrinį;
- aptarti galimus kitus G. Flaubert'o romano *Madame Bovary* vertimus į lietuvių kalbą;
- apžvelgti J. Urbšio ir S. Čiurlionienės „Ponios Bovari“ atsiradimo istoriją;
- išskirti pagrindinius G. Flaubert'o romano *Madame Bovary* stiliaus bruožus;
- paminėti kūrinio suvokimui bei analizei reikšmingus romano konteksto elementus;
- remiantis teorinėmis prielaidomis, vertimų analitikų įžvalgomis, kitų šalių patirtimi, atsižvelgiant į kūrinio vertimo kontekstą, pačių vertėjų išsakytus argumentus ir stilistines mus dominančio kūrinio ypatybes nusistatyti konkrečius vertimo analizės kriterijus, kuriais remsimės praktinėje šio darbo dalyje;

¹ <https://www.llvs.lt/content/view?id=303>

- pagal nusistatytus kriterijus atlikti romano vertimo analizę;
- padaryti išvadas.

Temos naujumas: darbo autorei nepavyko rasti straipsnių ar knygų lietuvių kalba, kuriuose būtų atsakyta į jai kilusius klausimus, neradome ir senesnių literatūros klasikos vertimų analizės („Ponios Bovari“ ar kitų).

Temos aktualumas: svarbesnei nei įprasta manyti vertimo datai Lietuvoje skiriamas nepakankamas dėmesys. Kartą pripažinti, ypač žinomų asmenybių atlikti vertimai, nebekvestionuojami. Pavyzdžiui, 2023 m. „Alma Litera“ išleido 1950 m. Aleksio Churgino verstą William'o Shakespear'o „Romeo ir Džuljetą“, ir Lietuvos gyventojai vis dar skaito, pavyzdžiui, 1947 m. verstą „Makbetą“, 1949 m. „Otėlą“, 1929 m. V. Hugo „Paryžiaus katedrą“ (šis vertimas buvo perleistas 2020 m.), o „Vargdienių“ vertimas į lietuvių kalbą buvo atliktas 1955-1957 m.

Darbe taikysime kokybinės analizės ir lyginamąjį-aprašomąjį tyrimo metodus. Lyginsime pirmąjį, 1958 m. Valstybinės grožinės literatūros leidyklos „Ponios Bovari“ leidimą, 2021 m. „Vagos“ leidimą bei 1972 m. Prancūzijos leidyklos „Gallimard“ publikuotą *Madame Bovary* tekstą. J. Urbšys ir S. Čiurlionienė vertė pagal 1936 m. „Éditions de Cluny“ egzempliorių, tačiau „Gallimard“ leidėjai informuoja skaitytojus (Gallimard 1972, p. 473), kad jų knygoje pateikiamas tekstas tiksliai atitinka paskutinįjį G. Flaubert'o peržiūrėtą 1873 m. „Charpentier et Cie“ leidimą – „Gallimard“ atstovai ištaisė tik keletą pro autoriaus akis praslydusių akivaizdžių korektūros klaidų (Rollet pavardė teksto pradžioje buvo rašoma su dviem „l“, o pabaigoje – su viena.)

1. TEORINĖ DALIS

1. 1 LITERATŪROS KLASIKOS SVARBA IR PAKARTOTINIO VERTIMO SAMPRATA

1. 1. 1 Literatūros klasikos svarba

Klasika yra knyga, kuri neišsisemdama byloja mums tai, ką ji turi byloti.²

Italo Calvino.

Kaip kiekviena karta iš naujo rašo istoriją, taip kiekviena karta iš naujo sau atranda literatūrą.³

Prof. dr. Rimvydas Petrauskas

Klasikinė literatūra apibrėžiama kaip pavyzdinė, autoritetinga bei atitinkanti tam tikrus kanonus, o jai priskiriami kūriniai bei jų autoriai yra visuotinai pripažinti.⁴ Kiti šaltiniai⁵ priduria ir klasiką būdingus atsparumą laikui bei universalias temas, tad apibendrinami galėtume pasakyti, jog literatūros klasiką sudaro pripažintų, geriausių visų laikų pasaulio rašytojų kūriniai, kuriuose ištobulintu stiliumi nagrinėjamos universalios, visais laikais žmonijai aktualios temos.

Skaitydami literatūros klasiką knygos autoriaus akimis pažvelgiame į kitą laikmečią, neretai ir kitose šalyse gyvenusių žmonių (išgalvotų veikėjų prototipų) patirtis, kaukėmis neapdengtus jų išgyvenimus, ir pamažu, ugdydami empatiją, kritinį mąstymą, gebėjimą pažvelgti kito akimis, suvokiame, kad, nepaisant kintančios aplinkos, žmonės per amžius sprendžia tas pačias problemas, tuos pačius vidinius konfliktus, patiria panašius jausmus bei siekia patenkinti identiškus poreikius.

Tai nėra tik praėjusiais amžiais parašytos istorijos, kurias turėtų perskaityti kiekvienas, siekiantis tapti išprususiu žmogumi. *Ex nihilo nihil fit*⁶ – literatūros klasikų kūriniai tapo pagrindu ir

² Iš italų kalbos vertė Lanis Breilis. „Šiaurės Atėnai“, 2013.12.06.

³ Bernardinai.lt, 2021.03.10.

⁴ Visuotinė lietuvių enciklopedija/klasikinė literatūra.

⁵ Kendall LaVaque, 2023; Strasbūro universiteto leidybos magistrantų tinklaraštis:

<https://mastereditionstrasbourg.wordpress.com/2019/10/23/la-reception-des-classiques-de-la-litterature-de-nos-jours/>

⁶ Iš lotynų k. – „Iš nieko niekas neatsiranda“.

daugeliui kitų kūrybos sričių. Leidyklos *Heritage classic books*⁷ internetinėje svetainėje minimos literatūros klasikos sąsajos su kinu (tiesioginėmis kūrinių ekranizacijomis bei jų interpretacija); televizija (pavyzdžiui, mini serialais); vizualiuoju menu (tapybos, skulptūros, fotografijos darbai); muzika (operomis, baletais, simfonijomis, šiuolaikine muzika); mada – jos siekiu pažvelgti naujai, reinterpretuoti amžinas temas, perteikti klasikų kūriniuose aprašytą laikmečių atmosferą; filosofija (ypač egzistencializmu), kuri nagrinėja tas pačias žmogiškosios būties, moralės, teisingumo, gyvenimo prasmės temas; šiuolaikine literatūra (per intertekstualumą, interpretaciją, mėginant pažvelgti kitaip. Pavyzdžiui, Jean Rhys'o romane *Wide Sargasso Sea* Charlotte'ės Brontë'ės „Džeinės Eir“ istorija pasakojama iš Bertos Meison – palėpėje įkalintos pamišėlės – perspektyvos⁸); ir net socialiniais tinklais, kuriuose plinta klasikinės literatūros motyvais paremti memai (paveikslėliai su trumpu tekstu⁹, pavyzdžiui – „Būti ar kompulsyviai žiūrėti Netflix'ą¹⁰?“ – akivaizdžia nuoroda į W. Shakespeare'o „Hamletą“). Nuorodos į literatūros klasikos kūrinius – pavyzdžiui, „tai jo Achilo kulnas“, „tikras Trojos arklys“, „paleido kaip varna sūrį“ ir pan. – tapo ir šiuolaikinės šnekamosios kalbos posakiais, kurie be papildomų komentarų vartojami asmeniniuose pokalbiuose, politikų pasisakymuose ar televizijos laidose.

1. 1. 2 Literatūros klasikos vertimų svarba

Pasaulinę literatūros klasiką kūrė įvairių šalių rašytojai, todėl pageidaujantiems su ja susipažinti skaitytojui neišvengiamai kyla kalbos barjero problema. 2019 m. Europos Sąjungos statistikos tarnybos (EUROSTAT) duomenimis, 64 % 25-64 metų amžiaus europiečių mokėjo bent vieną užsienio kalbą, 21 % – dvi, 8 % – tris ir daugiau.¹¹

Įvairūs šaltiniai pateikia skirtingus Lietuvos gyventojų užsienio kalbų mokėjimo skaičius. Nusprendėme pasikliauti 2021 m. Lietuvos statistikos departamento atlikto gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, pagal kuriuos anglų kalbą moka (mokėjimo lygis nenurodytas) 31,1 proc. šalies gyventojų, rusų – 60,6 proc., lenkų – 7,9 proc., vokiečių – 8 proc., o prancūzų – 1,9 proc. gyventojų.¹² Matome, kad užsienio kalbas (išskyrus anglų ir rusų) moka tik maža dalis tautiečių. Šią išvadą patvirtina ir profesorius R. Petrausko išsakytos mintys¹³: „...jei anglų kalbos žinios [...]

⁷ <https://heritageclassicbooks.com/influence-of-literature/>

⁸ Ibid. 8.2

⁹ Kuktienė E., 2020.04.18.

¹⁰ [Heritageclassicbooks.com/influence-of-literature/9.1](https://heritageclassicbooks.com/influence-of-literature/9.1)

¹¹ Sudouest.fr. *La Maîtrise des Langues Étrangères en Europe: un Atout Majeur selon Eurostat*.

¹² <https://madeinvilnius.lt/naujienos/lietuvas-naujienos/statistikos-departamentas-rusu-kalba-moka-60-proc-lietuvas-gyventoju-anglu-kalba-kas-trecias/>

¹³ Bernardinai.lt, 2021.03.10.

paprastai leidžia ganėtinai kokybišką prozą skaityti jau paaugliams [...] deja, to nepasakysi apie antrosios užsienio kalbos mokėjimą, stebėdamas studentus matau, kad su tuo Lietuvoje ištis turime labai blogą situaciją.“ Todėl nesuklysimė teigdami, kad literatūros klasika, parašyta kitomis nei anglų ar rusų kalbomis, didžiajai daugumai Lietuvos skaitytojų yra prieinama tik per vertimus.

1. 1. 3 Literatūrinis vertimas yra teksto interpretacija

„Rašytojai kuria nacionalinę literatūrą, o pasaulio literatūrą kuria vertėjai“ – teigė Nobelio literatūros premijos laureatas José de Sousa Saramago. Dėl kūrybinio literatūros vertėjų indėlio nėra vieningos nuomonės (Hewson 2017, 1; Masson 2017, 18), tačiau niekas neginčija teiginio, kad literatūrinis vertimas yra kūrinio interpretacija: nors dažnai girdime, kad geras vertimas turi tiksliai perteikti autoriaus mintį, akivaizdu, kad vertėjas neskaito autoriaus minčių – skaito jo parašytą tekstą ir suvokia šio prasmę, kurią perteikia savais vertimo kalbos žodžiais. „Suvokimas [taip pat ir teksto] susijęs su mąstymu, atmintimi, dėmesiu, jį veikia pažinimo motyvai, emocijos, pojūčiai, bet yra ne jų suma, o kokybiškai skirtinga pažinimo pakopa, kurią apibūdina sąveika su kitais psichiniais procesais, individo savybėmis ir patirtimi.“¹⁴ „Kalboje vartojami žodžiai nereiškia vien tai, kas jais norima tiesiogiai pasakyti [...] Išstartas ar parašytas žodis sukelia klausytojo ar skaitytojo sąmonėje eilę asociacijų, užangažuoja visą jo praeities patirtį, visą jo sąmoninį ir pusiausmoninį žinojimą.“ – rašė ir A. J. Greimas (Santarvė 1955, 40). Tad vertimą neišvengiamai veikia vertėjo patirtis, pažiūros, turimos žinios bei jam prieinami informacijos šaltiniai (žodynai, istorikų, literatūrologų bei kitų su knygos tema susijusių specialistų darbai), jo laikmečio vertimo tradicijos bei naudojamos darbo priemonės.

Šeštajame XX a. dešimtmetyje buvo sukurta naujų vertimo teorijų; vėliau atsirado internetas, suteikęs prieigą prie nuolat pildomų elektroninių žodynų, gausybės straipsnių ir duomenų bazių. Ar tai reiškia, kad dabar literatūros klasikus išverstume geriau nei prieš kelis dešimtmečius dirbė vertėjai?

1. 1. 4 Pakartotinio vertimo samprata

Yves'ui Gambier pakartotinis vertimas yra naujas to paties kūrinio vertimas į tą pačią kalbą (Gambier 2019, 2).¹⁵

¹⁴ <https://www.vle.lt/straipsnis/suvokimas/>

¹⁵ *Traduction dans une même langue d'un même texte de départ, réalisée après une autre traduction.* (Šią ir kitas citatas, jei nenurodyta kitaip, vertė darbo autorė).

A. Berman'as pakartotinį vertimą (*retraduction*) apibrėžė kaip bet kurį naują jau išversto kūrinio vertimą (Berman 1990, 2)¹⁶ nenurodydamas kalbos tapatumo, o Vitor'as Alevato do Amaral'as, remdamasis A. Berman'o teksta ir argumentuodamas, kad vertėjai dažnai remiasi kūrinio vertimais į kitas kalbas (do Amaral 2019, 244), išplėtė šią sąvoką iki į bet kurią kitą kalbą jau išversto kūrinio vertimo.

Šiame darbe pakartotinio vertimo sąvoka bus vartojama Yves'o Gambier apibrėžta reikšme ir neapims vertimų iš tarpinės kalbos, nei atgalinių vertimų į originalo kalbą.

¹⁶ *Toute traduction faite après la première traduction d'une œuvre est donc une retraduction.*

1. 2. TEORINIAI ARGUMENTAI

1. 2. 1 Johann'as Wolfgang'as Goethe'ė

XVIII–XIX amžių sandūroje J. W. Goethe'ė įsitraukė į orientalistų polemiką persų poezijos vertimo klausimais (Lacoste 1999, 14-16) ir šiame kontekste suformulavo trijų vertimų teoriją. Pasak J. W. Goethe'ės, kūrinys pasiekia kitą kultūrą per vertimų ciklą, kurį sudaro trys etapai. Pirmasis vertimas esąs pažodinis, jo paskirtis – „atradimas“: skaitytojas supažindinamas su kūrinio bendrais bruožais (šiam etape, pavyzdžiui, persų poeziją galima perteikti ir proza). Antrasis kūrinio vertimas būna laisvas, jo tikslas – priartinti kartais trikdančius svetimos kultūros elementus prie savosios, prie vertimo kalbos bei ja sukurtos literatūros. Trečiasis etapas esąs aukščiausio lygio vertimas, kuriuo siekiama kiek įmanoma labiau priartėti prie kultūrinių ir tekstinių originalo ypatybių, sukurti jo ekvivalentą vertimo kalba. J. W. Goethe'ė pastebėjo, kad šio proceso metu vertėjas patiria savotišką pasipriešinimą ir, kruopščiai sekdamas autoriaus pėdomis, privalo daugiau ar mažiau atsisakyti kultūrinės savosios šalies bei jos kalbos specifikos. Šio etapo tikslas, pasak J. W. Goethe'ės, yra ne iliuzinis tobulas originalo teksto atitikmuo, bet vertimo pastangos (*Streben*), iš kurių užgimsta trečiasis elementas (*so entsteht ein Drittes*) – tarpinė, svetimos kultūros kūrinio paveikta vertimo kalbos atmaina. Iliustruodamas šį teiginį J. W. Goethe'ė paminėjo J. H. Foso (Voss) vertimus (1793 m. „Iliadą“), per kuriuos vokiečių kalbą pasiekė antikinės eilėdaros elementai ir Vokietijos skaitytojai apsiprato su hegzametru. J. W. Goethe'ė pastebėjo, kad vokiečių kalbos lankstumas bei gebėjimas prisitaikyti sudarė sąlygas paversti užsienio literatūros kūrėjus savais (*eingedeutsche Fremde*).

1. 2. 2 Antoine'as Berman'as

Vertimo teoretikas Antoine'as Berman'as J. W. Goethe'ės vertimų ciklo teorijoje įžvelgė ir bendresnio pobūdžio dėsni: bet kurioje veikloje retai pavyksta pasiekti puikų rezultatą iš karto – tam reikalinga patirtis, kuri įgyjama per kartojimą (Berman 1990, 22). A. Berman'as teigė, jog visiems vertimams, nesvarbu kokią strategiją taikytume, būdingas nepakankamumas – kažkas visada lieka neišversta, o stipriausia pasipriešinimo vertimui jėga veikianti pirmuosius teksto vertėjus, todėl jų darbuose neišverstų teksto elementų dalis yra didžiausia – taip atsiranda pakartotinių vertimų poreikis. Siekiant sumažinti pirmojo vertimo trūkumus verčiama iš naujo, ir kartais šio proceso eigoje sukuriamas „didysis vertimas“ (*grande traduction*), kuris tam tikram laikui sumažina naujų vertimų poreikį. „Didžiųjų vertimų“ nepakankamumą (nes jie taip pat nėra tobuli) atsveria jų privalumai – *copia* arba *gausa* – glaudus ryšys su originalo tekstu, turtinga vertimo kalba ir t. t.

(Berman 1990, 25). Pasak A. Berman'o, literatūros klasikų kūriniai turėtų būti verčiami kas 30 metų.

Remdamasis A. Berman'o argumentais 2000 m. Andrew Chesterman'as suformulavo pakartotinių vertimų hipotezę, kurią Isabelle'ė Desmidt apibendrino keturiais teiginiais (Desmidt 2010, 33):

- vėlesni vertėjai kritiškai vertina ankstesnius kolegų darbus ir stengiasi juos pagerinti;
- ankstesnis vertimas palengvina naujojo priėmimą vertimo kalbos kultūroje;
- vertimo kalba būna labiau pažengusi ir suteikia pakartotinio vertimo autoriui daugiau raiškos laisvės;
- tekstą priimančios kultūros vertimo tradicijos taip pat jau būna lankstesnės ir palengvina tikslesnį originalo perteikimą.

1. 2. 3 Kritika

Kaip ir daugeliu su vertimu susijusių klausimų, apie Antoine'o Berman'o teoriją nėra vieningos nuomonės. Pavyzdžiui, Švedijos rašytojos Selma'os Lagerlöf pasakos *Nils Holgersson* (kuri buvo užsakyta Švedijos vyriausybės ir skirta mokyti vaikus geografijos) per 90 metų atliktus vertimus į vokiečių ir olandų kalbas analizavusi I. Desmidt pastebėjo, kad pakartotinių vertimų tikslumui atsiliepė ir edukaciniai, ekonominiai vertimo kultūros poreikiai bei kūrinio žanras. Vis dėlto vertimų kokybė, suprantama kaip pagarba originalo tekstui, po truputį gerėjo, todėl tyrėja priėjo prie išvados, kad pakartotinių vertimų hipotezė iš esmės nėra klaidinga, tačiau turėtų būti taikoma su išlygomis. Pasak tyrėjos, ne tokia absoliuti J. W. Goethe'ės vertimų ciklo teorija esanti arčiau tiesos: J. W. Goethe'ė nenurodė trukmės, kuri turėtų skirti pakartotinius vertimus, priešingai – teigė, kad visi trys ciklo etapai gali vykti tuo pačiu metu. Tai patvirtinanti ir jos atlikta vertimų analizė (Desmidt 2010, 37).

Yves'as Gambier kritikavo A. Berman'o teoriją teigdamas, kad ši yra pernelyg supaprastinta (*simpliste*), nepatikrinta empiriniais tyrimais ir neatsižvelgia į kitus, ne literatūrinius, vertimo aspektus (pavyzdžiui, ekonominius). Anot Y. Gambier, kiekvienas vertimas turėtų būti analizuojamas savame istoriniame kontekste, o ne lyginant su ankstesniais darbais (Gambier 2019, 6).

1. 3. PRAKTINIAI PAKARTOTINIŲ VERTIMŲ MOTYVAI

1. 3. 1 Leidybiniai interesai

Sprendimas versti iš naujo ne visuomet yra susijęs su ankstesnio vertimo kokybe. Maaike'ė Koffeman ir Marc'as Smeets'as (Koffeman Smeets 2021, 6) mini su leidyba bei leidyklų finansiniais interesais susijusius argumentus. Literatūros klasikai yra pelningi: pakartotinių vertimų pagausėja tada, kai tekstui nustoja galioti autorinės teisės ir jis tampa viešo naudojimo; kai įsigyti jau atlikto vertimo teises leidyklai yra per brangu, o kartais ir neįmanoma (nes jos, pavyzdžiui, yra neparduodamos). Enrico'as Monti's (Monti 2011, 18) rašo:

...pakartotinis vertimas – kalbant leidybos terminais dar vadinamas „nauju vertimu“ – skaitytojams bei kritikams dažnai yra patrauklesnis nei naujas ankstesnio vertimo leidimas, todėl leidyklai pelningesnis. Pastarųjų pardavimų strategijose dažnai pabrėžiami pakartotinio vertimo naujumas bei aktualumas, ir taip mėginama įtikinti skaitytojus, kad šis vertimas yra „autentiškesnis“ už ankstesnius...¹⁷

Kartais naują pamėgto kūrinio versiją leidykloms pasiūlo vertėjai: dėl vertimo tekste pastebėtų trūkumų, noro išbandyti jėgas verčiant klasiką ar jos prestižo, o leidyklos yra neabejingos kai kurių apdovanojimus pelniusių vertėjų ar pripažintų rašytojų reputacijai (Koffeman Smeets 2021, 7).

Kita vertus, ekonominiai leidyklų interesai bei vertėjų prestižas gali ir stabdyti pakartotinių vertimų atsiradimą. Marcin'as Cienski's (Cienski 2015, 14-18) mini XX a. pradžioje Lenkijoje išgarsėjusio prancūzų literatūros vertėjo Tadeusz'o „Boy“ Żeleński'o atvejį: nors kai kuriuose jo darbuose esama rimtų trūkumų (praleidimų, klaidų, teksto interpretacija – pasenusi ir iškreipta), kiti vertėjai nesiryžta imtis jo verstų kūrinių, o leidyklos vertina „Boy“ Żeleński'io autoritetą ir nerizikuoja leisti nekanonizuotus vertimus.

Komercinio leidybos aspekto poveikį pastebi ir Natalia Paprocka¹⁸, kuri domėjosi dvylika A. de Saint-Exupéry „Mažojo princo“ vertimų į lenkų kalbą. Pasak N. Paprocka'os, leidėjams reikalingos lengvai parduodamos ir maksimalų pelną nešančios knygos, o jų turinys, šiuo atveju – vertimo kokybė, lieka antraeiliai.

¹⁷...une retraduction – ou mieux une « nouvelle traduction » dans la terminologie éditoriale – se révèle souvent plus attractive aux yeux des lecteurs / critiques qu'une ancienne traduction rééditée, et par conséquent plus rentable pour les éditeurs. Les stratégies commerciales de ces derniers, en effet, visent souvent à souligner la nouveauté et l'actualité de l'opération de retraduction, de façon à convaincre les lecteurs qu'ils se trouvent devant une traduction plus « authentique » que les précédentes...

¹⁸ Peter Schnyder, Enrico Monti „Autour de la retraduction“, 2014 m. L. Petremann recenzija.

Maryla Laurent¹⁹ konstatuoja panašų reiškinį ir Prancūzijoje, kurioje vengiama iš naujo versti mažiau paklausius lenkų rašytojų kūrinius.

Tad pakartotiniai vertimai yra tik pačių populiariausių, geriausiai parduodamų autorių kūrinių privilegija.

1. 3. 2 Ankstesnio vertimo trūkumai

Neretai sprendimą versti kūrinių iš naujo lemia egzistuojančiame vertime pastebėti trūkumai.

a) Praleistos originalo teksto atkarpos ir vertimo klaidos.

Véronique'a Béghain²⁰ pastebi, kad kai kurie vertėjai nedvejodami praleidžia problemines originalo teksto dalis, o drauge – ir svarbius jo elementus, be kurių vertimo skaitytojui tampa neprieinama teksto esmė.

Prasto S. Beckett'o kūrybos suvokimo Italijoje priežastis tyrusios Chiara'os Montini²¹ nuomone, praleidimai ir vertimo klaidos vertimuose dažniausiai atsiranda dėl nesuprasto ar neteisingai interpretuoto autoriaus teksto. Klaidinga interpretacija dažniausia autoriaus amžininkų vertimuose, nes jiems trūksta perspektyvos, jie negali remtis kritikų darbais.

b) Ideologinė, moralinė ar politinė vertimo kalbos-kultūros cenzūra. Rotraud'a Von Kulesa²², tyrusi pirmojo atvirai feministinio italų rašytojos Sebilla'os Aleramo romano *Une Donna* vertimo į vokiečių kalbą aplinkybes, pastebėjo, kad pirmoji kūrinio vertėja „iškarpė“ tekstą dėl ideologinių bei pragmatinių priežasčių, todėl pakartotiniu vertimu buvo atskleisti ne tik praleisti romano elementai, bet ir jo esmė.

c) Vertimų trūkumu galėtume įvardyti ir jų senėjimą. Šį reiškinį lemia keletas priežasčių:

- vertimo kalbos pokyčiai;
- kintančios vertimo tradicijos;
- vertimo laikmetį išduodanti teksto interpretacija;
- nukrypimas nuo originalo stiliaus ar formos;
- neperteikti teksto vientisumas bei polisemija.

Françoise'a Wuilmart (Wuilmart 2011), mėgindama atsakyti į klausimą, kas lemia, kad literatūros klasikų kūriniai išlieka aktualūs, o jų vertimai – sensta, išskiria teksto polisemiją ir kūrinio minties vientisumą.

Poliseminis tekstas gali būti interpretuojamas įvairiai, nors autorius kartais to ir nesiekė. Rašytojas pasirenka siužeto elementus naudodamas abdukciją – kuria remdamasis savo žiniomis,

¹⁹ Op. cit.

²⁰ Op. cit.

²¹ Op. cit.

²² Op. cit.

faktais bei įvairiomis teorijomis, tačiau per individualią bei kolektyvinę autoriaus sąmonę rašymo procesą veikia ir nepanaudoti, nuošaly palikti argumentai, kurie šmėsteli šen bei ten žodžio konotacija, spontaniška metafora ar pasikartojančia formuluote, dėl kurių tekstas gali įgyti ir nenumatytų prasmų. Vertėjas, kiek tai įmanoma, privalo neapsiriboti savąja kūrinio vizija, nes užverdamas dalį potencialių teksto prasmų primeta skaitytojui savąją, dažnai vertimo laikmetį išduodančią interpretaciją. Todėl nukrypimas nuo originalo stiliaus ar formos (kuri yra turinio dalis), neperteikta teksto polisemija, yra vienos pagrindinių vertimų senėjimo priežasčių.

1. 4. DVIEJŲ ŠALIŲ PATIRTIS

Siekdami kuo objektyviau įvertinti mus dominančio romano vertimus į lietuvių kalbą, pasidomėsime ir kitų šalių – Vokietijos bei Lenkijos patirtimi.

1. 4. 1 Vokietija

Minimi faktai ir pastabos apie G. Flaubert'o romano vertimus į vokiečių kalbą pateikiami Alexandra'os Richter straipsnyje „Floberas vokiškai: apokrifinis priėmimas“.²³

1857 m. Prancūzijoje pasirodęs G. Flaubert'o romanas *Madame Bovary* buvo išverstas į vokiečių kalbą jau 1858 m. ir skirtas plačiajai publikai – skandalingų istorijų išsiilgusioms skaitytojų. Vertimas buvo sklandus, tačiau neperteikė autoriaus stiliaus naujumo: Flaubert'o tekstas taupus, žodžiai prisodrinti prasmės, o vertimo naratyvo sraute dingo ir originalo niuansai, ir tikslumas.

Padėtis pagerėjo 1904 m., kai laidykla „Bruns“ pradėjo leisti G. Flaubert'o „Raštus“. Siekta atskleisti literatūrinės autoriaus kūrinių savybes, ir šiam reikalui buvo įdarbinti keli vertėjai, o romano *Madame Bovary* vertimas patikėtas rašytojui René Schickele'ui. Straipsnio autorės nuomone, rezultatas buvo nuostabus: atliepdamas autoriaus stilių, vertėjas taupiai naudojo vokiškus žodžius, išvengė pagražinimų ir liko nepriekaištingai nuosaikus. Schickele'ė sugebėjo sutrumpinti natūraliai ilgus vokiškus sakinius; siekdamas išlaikyti prancūziškojo teksto glaustumą ir perteikti originalo kablelių, kabliataškių bei dvitaškių žaismą, sakinius neretai padalindavo.

Vėliau Vokietijos knygų rinkoje cirkuliavo gausybė *Madame Bovary* vertimų. 1907 m. pirmą kartą pasirodęs René Schickele'ės tekstas įvairių leidyklų buvo publikuojamas kone šimtą metų. 1919 m. atliktas Arthur'o Schurig'o vertimas reguliariai leistas iki 2012 m. Knygynuose galėjai rasti ir 1924 m. Ernst'o Sander'io *Madame Bovary* vertimą, kuris buvo pakartotinai leidžiamas nuo 1972 iki 2012 m. Straipsnyje minimi ir vertėjų Walter'io (1959 m.) bei Wolfgang'o Techtmeier'io (1969 m.) darbai. Seniesiems Flaubert'o romano vertimams nebegaliojo autorinės teisės, leidyklos tuo naudojosi ir nebesiėmė versti iš naujo.

Straipsnio autorės nuomone, visi šie vertimai buvo pakankamai geri, tačiau nei kalbos, nei literatūrinės vertės atžvilgiu neprilygo G. Flaubert'o šedevrui. Anot Alexandra'os Richter, vertimų gausa tik atskleidžia, kaip sudėtinga perteikti šio autoriaus tekstą: vertėjas privalo būti toks pat griežtas gimtajai kalbai, koks Flaubert'as buvo savajai.

1994 m., išėjus eiliniam seno *Madame Bovary* vertimo leidimui, literatūros kritikas Reiner'is Hoffmann'as garsiai pasipiktino tokia leidyklų praktika ir buvo išgirstas. 1996 m.

²³ A. Richter „Flaubert en allemand: une réception apocryphe“.

pasirodė Maria'os Dessauer vokiškoji romano versija, o 2001 m. – Caroline'os Vollmann. Tačiau ypatingo atgarsio sulaukė 2012 m. Elisabeth'os Edl tekstas, apie kurį literatūros kritikas Andreas Isenschmid'as savaitraštyje *Die Zeit* atsiliepė kaip apie pirmąjį estetiniams autoriaus siekiams prilygusį vertimą, nes pagaliau sugebėta perteikti Flaubert'o sakinių stilių, pasiekta, kad paskutinis kiekvieno originalo sakinio žodis sutaptų su paskutiniu vertimo sakinio žodžiu. Kritikas rašė, kad E. Edl yra pirmoji vertėja, suvokusi tikrąjį iššūkio versti šį tekstą mastą. Alexandra Richter su juo nesutinka: jos manymu, nors filologiniu požiūriu vertėjos tekstas yra geras – perteiktos skirtingos naratyvo perspektyvos, teksto daugiasluoksniškumas bei užslėptos užuominos – tačiau vertimas, sukonstruotas atsižvelgiant į literatūros analitikų išvadas, neretai skamba dirbtinai, jam trūksta stiliaus.

Baigdami šią apžvalgą paminėsime, kad ne visi sutinka ir su Alexandra'os Richter nuomone. Pavyzdžiui, germanistikos doktorantė Hélène'a Tessier²⁴, kuri palygino trijų *Madame Bovary* vertimų (1858 m. „vertimų fabrikui“ dirbusio M. Engel'io, 1907 m. René Schickele'ės ir 2012 m. Elisabeth'os Edl) į vokiečių kalbą pirmuosius puslapius, mano, kad A. Richter giriamame René Schickele'ės vertime neišsaugotas nei autoriaus teksto stilius, nei jo ritmas, o štai Elisabeth'os Edl darbas esąs nepriekaištingas.

Hélène'a Tessier pateikia daugiau detalių apie populiariosios literatūros leidyklos klientams pritaikytą M. Engel'io vertimą. Doktorantė pažymi, kad vertėjas aiškino tekstą, neišsaugojo jo polisemijos, kiekvienoje pastraipoje, kartais – kiekviename sakinyje pridėjo nuo savęs (būdvardžių, dalelių ir t. t.), padarė vertimo klaidų.

1. 4. 2 Lenkija

Tomasz'o Swoboda'os straipsnyje „Engelkingas ir kiti. Versti Flobert'ą į lenkų kalbą“ (Swoboda 2018) rašoma, kad pirmasis, Ludwika'os Kaczyńska'os *Madame Bovary* vertimas buvo publikuotas 1878 m., o antroji lenkiška šio kūrinio versija – Alfred'o Iwieński'o slapyvardžiu pasirašiusio Stanisław'o Franciszek'o Michalski'o vertimas – buvo išleista 1912 m.

1949 m. pasirodė Aniela'os Micińska'os darbas, kuris tapo dešimtis kartų išleistu lenkiškojo *Madame Bovary* vertimo kanonu. Straipsnio autorius daro prielaidą, kad visuotinis šio vertimo pripažinimas tapo kliūtimi kitiems vertėjams, kurie nebedrįso siūlyti naujovių. Sąstingį išjudino žurnalo *Literatura na Świecie* redakcija, kuri nusprendė išspausdinti garsaus matematiko Ryszard'o Engelking'o ir vienos geriausių šiuolaikinių Lenkijos rašytojų Magdalena'os Tulli verstas *Madame Bovary* ištraukas.

²⁴ Pauline Doucet, Anne-Marie Pugh et Hélène Tessier „Les premières pages de Madame Bovary traduites en allemand, anglais et espagnol“, 2018.

2006 m. Ryszard'as Engelking'as atidavė leidyklai viso romano vertimą, kurį buvo numatyta išleisti kietais viršeliais, su juosta, skelbiančia, kad tai yra naujovė, skirta paminėti 150-osioms pirmosios šio G. Flaubert'o šedevro publikacijos metinėms.

Piotr'as Śniedziowski's (Śniedziowski 2024) straipsnyje „Iškraipiančių veidrodžių pasaulyje“ lygina keturis Tomasz'o Swoboda'os minėtus tekstus ir gilina į romano paratekstų, naratyvo perspektyvos, Emos vidinių ir išorinių savybių aprašymo, geografinio ir kultūrinio romano konteksto detalių vertimą. Straipsnio autorius pastebi, kad romano paantraštę (*Mœurs de province* – „Provincijos papročiai“) išvertė tik Ryszard'as Engelking'as ir kad kelis dešimtmečius šio romano vertimo kanonu buvusio Aniela'os Micińska'os tekste yra klaidų: neišsaugota naratyvo perspektyva (kas stebi ir pasakoja įvykius), merinosų vilnos suknelė vadinama „vilnone suknele“ (taip prarandama nuoroda į turtinę Emos tėvo padėtį – merinosų vilna buvusi žymiai brangesnė). Romano autoriaus mimimos damos, parėmusios smakrą delnu ir žvelgiančios į atjojančią riterį, vertime delnais remia veidus, todėl scena tampa absurdiška – jei veidas delne, negali žiūrėti į atjojančią riterį. Pastebėjo galbūt nesuprastą ir todėl praleistą vestuvinininkų „ėjimą po iškeltu nykščiu“ ir kitus nukrypimus nuo originalo. Straipsnio autorius daro prielaidą, kad žinomiausiame *Madame Bovary* vertime į lenkų kalbą klaidos ir iškraipymai atsirado dėl noro sulenkinti pagrindinę romano veikėją ir taip priartinti ją prie šalies skaitytojų.

Ryszard'o Engelking'o vertimas, pasak straipsnio autoriaus, yra aukšto lygio filologinis darbas, kuriame deramas dėmesys skiriamas ir skaitytojo požiūriu galbūt nesvarbioms, tačiau su autoriaus stiliumi ir rašymo metodais glaudžiai susijusioms detalėms.

Tomasz'o Swoboda'os straipsnyje minimas ir Vroclavo universitete gintas Barbara'os Kozanecka'os mokslinis darbas (Kozanecka 2013), kuriame lyginami Aniela'os Micińska'os ir Ryszard'o Engelking'o *Madame Bovary* vertimai. Iš darbo santraukos:

Tyrimo objektas – G. Flaubert'o stiliaus analizė ir jo raiška lenkų kalba. Studija grindžiama tuo, kad *Madame Bovary* nesulaukė deramo Lenkijos skaitytojų pripažinimo. Šis pastebėjimas leidžia daryti prielaidą, kad verčiant buvo prarastos ypatingos kūrinio savybės, kuriomis jis išsiskiria literatūros lauke. Darbo dalyje, skirtoje Aniela'os Micińska'os ir Ryszard'o Engelking'o vertimų analizei, bus pristatyti autoriaus stilių griauinantys vertimo metodai bei kūrybiniai sprendimai.²⁵

²⁵ Cette recherche se concentre sur l'analyse du style flaubertien et sur la façon de l'exprimer en polonais. A la base de cette étude se trouve le manque de la vraie reconnaissance de « Madame Bovary » de la part du lecteur polonais. Cette observation suggère que le procès de traduction fait perdre le caractère exceptionnel de l'oeuvre qui la distingue dans la scène littéraire. Dans la partie consacrée à l'analyse des traductions d'Aniela Micińska et de Ryszard Engelking seront présentés les procédés détruisant le style de l'auteur ainsi que les solutions créatives.

Mėgindama įrodyti, kad A. Micińska'os vertimas yra geresnis, tyrėja nurodžiusi keletą R. Engelking'o padarytų klaidų. Vertėjas įdėmiai perskaitė B. Kozanecka'os darbą ir atsakė į išsakytą kritiką. Diskutuojuant buvo išsiaiškinta, kad daugeliu atvejų tai, kas B. Kozanecka'ai atrodė esant klaidinga, iš tiesų buvo sąmoningi, apgalvoti ir sėkmingi vertėjo sprendimai. R. Engelking'as pastebėjo, kad tyrėja labiau gilinosi į atsikirų žodžių ir posakių vertimą, o ne ilgesnes teksto atkarpas, todėl neapėmė visų sudėtingo (ypač romano) vertimo proceso aspektų.

1. 4. 3 Tarpinės išvados

Nors glaustai apžvelgėme tik vieno kūrinio vertimo istoriją dviejose šalyse, pastebime keletą reiškinių:

- Prieš kone 170 metų išleistas G. Flaubert'o romanas buvo ir išlieka paklausus. Pakartotiniai 27-ų vertimų leidimai (Vokietijoje) ar dešimtys to paties vertimo leidimų (Lenkijoje) reiškia, kad šių šalių knygų rinkoje buvo išpirkta gausybė kūrinio egzempliorių, kuriuos skaitė keletas kartų.

- Vokietijoje, kaip ir daugelyje kitų šalių (į anglų kalbą šis romanas buvo išverstas 20 kartų, į portugalų – 20, į persų kalbą – apytikriai 10 kartų, į japonų – 12,...) skaitytojai turi galimybę rinktis iš kelių to paties kūrinio vertimų, tad galima gana drąsiai daryti prielaidą, kad tose šalyse buvo atsisakyta dar J. W. Goethe'ės minėtos iliuzijos, jog vertimas – geras vertimas – yra tobulas originalo atitikmuo. Vokietijos patirtis rodo, kad pakartotiniai vertimai neišstumia ankstesniųjų į vertimo istorijos paraštes vien tuo, kad yra naujesni.

- Tiek Vokietijoje, kur jau buvo leidžiama keletas pakankamai gerų šio G. Flaubert'o romano vertimų, tiek ir Lenkijoje, kurioje dominavo Aniela'os Micińska'os tekstas, nuspręsta versti kūrinį iš naujo. Abiejose šalyse šis sprendimas pasiteisino.

- Vokietijoje vertimų pliuralizmas sudarė sąlygas kelti jiems aukštus (vis aukštesnius) reikalavimus. Šios šalies atveju pirmajai, 1858 m. išleistai vokiškai *Madame Bovary* versijai pakako sklandžios vertimo kalbos. 1907 m. išleistame René Schickele'ės vertime jau kreipiamas dėmesys į leksikos glaustumą, sakinių ilgį, skyrybos ženklų žaismą. 2012 m. Elisabeth'os Edl vertime imami domėn estetiniai autoriaus siekiai, originalo teksto sakinių sandara, naratyvo perspektyva, teksto daugiasluoksniškumas, atskleidžiami užslėpti sąmojai, atsižvelgiama į literatūrologų darbų išvadas ir t. t. Lenkijoje, kur keletą dešimtmečių buvo tenkinamasi vienu vertimu, koreguojami kito lygmens vertimo trūkumai: pridedama praleista pavadinimo paantraštė, įtraukiamos galbūt nesuprastos ir todėl praleistos etnografinės detalės, taisomos prasmės klaidos.

- Vertimų kokybės gerėjimui svarbi konstruktyvi kritika bei literatūros tyrėjų darbai. Kita vertus, Barbara'os Kozanecka'os darbo atvejis rodo, kad kritikas privalo prisiminti, jog jis taip pat

yra subjektyviai interpretuojantis skaitytojas, todėl turi būti itin atsargus ir remtis kiek įmanoma objektyvesniais kriterijais. Vertimo skaitytoji, net ir itin atidžiam bei išprususiam, ne visada pavyksta išvelgti vertėjo sprendimų motyvus, o diskusija su juo kartais yra neįmanoma.

- Vertimų kanonizavimas slopina kritiką bei kitų vertėjų iniciatyvą ir, tuo pačiu, stabdo vertimų raidą. Lenkijos atveju tam galėjo turėti įtakos ir XX a. šioje šalyje vyravusi planinė ekonomika, kurioje buvo normuojami daugelis žmonių poreikių.

2. EMPIRINĖ DALIS

2. 1 G. FLAUBERT'O ROMANO *MADAME BOVARY* VERTIMAI Į LIETUVIŲ KALBĄ

Į lietuvių kalbą šį romaną išvertė Alė Rūta (1955 m.)²⁶ ir J. Urbšys bei S. Kymantaitė-Čiurlionienė.²⁷ Pastarąjį, kelis kartus išleistą ir iki šiol Lietuvoje skaitomą vertimą tikriausiai galėtume pavadinti lietuviškuoju *Madame Bovary* kanonu. Aptarsime Alės Rūtos darbą, J. Urbšio bei S. Čiurlionienės vertimo atsiradimo istoriją, tačiau, idant geriau suprastume vertėjus, iš pradžių paminėsime kūrinio vertimų laikotarpiui artimo (o istorinių peripetijų dar labiau priartinto) tarpukario Lietuvos vertimo tendencijas.

2. 1. 1 Požiūris į vertimus tarpukario Lietuvoje

Kai Prancūzijos rašytojai kūrė nacionalinės literatūros klasiką, kuri Vokietijoje ir kai kuriose kitose šalyse buvo verčiama nebe pirmą kartą, Lietuvai teko priešintis lenkų kultūros įtakai ir carinės Rusijos vykdytai nutautinimo politikai (Bajarūnienė 2008, 16). Po Pirmojo pasaulinio karo susikūrusioje Lietuvos Respublikoje trūko visko (Malažinskaitė 2015, 73-74): vertimo tradicijų, vertėjų, vertimų, žodynų, kalbinės ir nacionalinės literatūros, terminų, sąvokų, nebuvo stabilizuota ir pati bendrinė lietuvių kalba. Todėl to laikotarpio kalbininkų prioritetas buvo kelti bendrą gimtosios kalbos, šalies kultūros ir gyventojų švietimo lygį, saugoti savo dar trapią gimtąją kalbą nuo lenkų ir rusų kalbų įtakos, o užsienio šalių autorių kūriniai buvo lietuvinami ir tapdavo priemone siekti savų tikslų. Kad galėtų atsirasti kokybiškesni vertimai, visų pirma reikėjo sukurti tvirtą vertimo kalbos pagrindą.

Tad pirmoje nepriklausomybės periodo pusėje dėmesys visų pirma buvo skiriamas vertimo kalbai – ypač daug šioje srityje nuveikė Jonas Jablonskis (Malažinskaitė 2015, 74-77) . Tačiau 1926–1927 m. rašytojai ir vertėjai ėmė priešintis nuolatinei kalbininkų kritikai, tvirtindami, kad literatūros tekstui svarbiausias yra stilius, o ne pavieniai jo elementai. Pamažu imta labiau domėtis verčiamų kūrinių stilistinėmis ypatybėmis, o B. Sruoga atliko anuomet retą lyginamąją Wilhelm'o Hauff'o kūrinių vertimo analizę. E. Malažinskaitė rašo:

Kai bendrinė rašytinė kalba įsitvirtino oficialiojoje vartosenoje ir tapo pakankamai stabili, į priekį pasistūmėjo nacionalinė literatūra [...] buvo galima pereiti prie kitų

²⁶ Flaubert G. 1955. *Ponia Bovary*. Londonas, Nida.

²⁷ Flaubert G. 1958. *Ponia Bovari*. Vilnius, Valstybinė grožinės literatūros leidykla.

klausimų, diskutuoti apie meninę teksto kokybę, kelti vertimo adekvatumo, vertėjo talento, kūrybiškumo klausimus (Malažinskaitė 2015, 79).

1933 m. „Gimtojoje kalboje“ pasirodžiusiame S. Kymantaitės-Čiurlionienės tekste „Apie vertimus“ buvo išdėstytos naujos, vėliau kitų autorių papildytos, dabartiniams literatūros vertėjams keliamiems reikalavimams artimos darbo gairės: gerai mokėti originalo ir vertimo kalbas, neversti iš tarpinių kalbų, verčiamo teksto nelietuvinti, stengtis išlaikyti autoriaus stilių, susipažinti su kultūriniu kūrinio atsiradimo kontekstu, siekti vertimo ekvivalentiškumo (Malažinskaitė 2015, 82-83). Ėmus taikyti naujuosius darbo principus, ketvirtajame XX a. dešimtmetyje vertimų kokybė pagerėjo, tačiau kelias nuo visiškos vertėjų laisvės (tarpukariu atliktų A. Čechovo vertimų į lietuvių kalbą ypatybės nagrinėjusi V. Bajarūnienė (Bajarūnienė 2008, 20) mini atviro kraštutinio lietuvinimo atvejus, kai vertėjo darbo metodas – „slietuvino“, „kiek perdirbęs vertė“, „pagal A. Čechovą parašė“, „aplietuvino“, „laisvai vertė“, „laisvai vertė ir lietuvinino“ – būdavo nurodomas ir antraštiniame knygos lape) iki ištikimybės originalui buvo ilgas. Net ir S. Čiurlionienė „siekiė suderinti rūpestį lietuvių kalba ir visuomene su noru išlaikyti individualų kūrėjo stilių“ (Malažinskaitė 2015, 83). Tarpukario Lietuvoje buvo sparčiai kuriami literatūrinio vertimo pagrindai, tačiau šį procesą sutrikdė prasidėjęs Antrasis pasaulinis karas ir sovietinė okupacija.

2. 1. 2 Alės Rūtos vertimas

Alė Rūta arba Elena Nakaitė-Arbienė gimė 1915 m. Sankt Peterburge. Po pirmojo pasaulinio karo su tėvais grįžo į Lietuvą, mokėsi Rokiškio gimnazijoje, studijavo Vytauto Didžiojo universitete, 1937 m. baigė Klaipėdos pedagoginį institutą, dirbo mokytoja. Kaune pradėtas literatūros studijas tęsė ir 1943 m. baigė Vilniuje. Buvo keleto žurnalų bendradarbė, o 1944 m. pasitraukė iš Lietuvos. Trumpai studijavo Vienos universitete, vėliau iškeliavo į Vokietiją, kur išleido pirmuosius poezijos ir novelių rinkinius. 1948 m. persikėlė į JAV, kuriose aktyviai dalyvavo lietuvių bendruomenės veikloje, priklausė Lietuvių rašytojų draugijai, talkino daugeliui išeivijos spaudos leidinių. Alė Rūta paliko tris dešimtis įvairaus žanro leidinių. Daugelis jų buvo palankiai įvertinti ir apdovanoti išeivijos literatūrinėmis premijomis, o 2006 m. Alei Rūtai įteiktas ir Didžiojo Lietuvos kunigaikščio Gedimino ordino Riterio kryžius.²⁸

1955 m. (ne 1995 m., kaip rašoma kai kuriose internetinėse svetainėse) Alės Rūtos verstą G. Flaubert'o romaną *Madam Bovary* (pavadinimu „Ponia Bovary“) 2 500 egzempliorių tiražu išleido Londono „Nidos“ knygų klubas – nuo 1954 iki 1992 m. veikusi Didžiosios Britanijos

²⁸ <https://anykstenai.lt/index.php?pg=naujienos2&nj=728&arch=1>

lietuvių knygų leidimo organizacija. JAV lietuvių laikraštyje „Darbininkas“²⁹ rašoma: „Alė Rūta išvertė G. Flauberto klasinį romaną „Madame Bovary“. [...] Nežinia – ar tas vertimas buvo jos asmeniška duoklė Roueno prozininko šedevrui, ar tai buvo jos noras duoti lietuviui skaitytojui konstrukcijos, stiliaus ir psichologinių ekskursų pavyzdį. Visais atvejais tai verstinės literatūros laimėjimas.“

JAV religinės ir tautinės kultūros žurnale „Laiškai lietuviams“³⁰ apie Alės Rūtos vertimą atsiliepiama taip: „Vertimas neblogas, tik vertėja vis negali išvengti rytiečių tarmės "pinklių", pvz., vartoja "supė", "kišė", vietoj "supo", "kišo".“

1955 m. šio romano vertimas buvo išleistas dviem apylygės apimties knygomis – antroji prasideda II-os romano dalies dvyliktu skyriumi. Neradome informacijos apie pakartotinį Alės Rūtos „Ponios Bovary“ leidimą, šių knygų nebėra nei skaitytų knygų rinkoje, nei Lietuvos tarpbibliotekinio abonemento leidinių sąrašė. Antros šio vertimo dalies egzempliorius, įtrauktas į senų ir retų spaudinių sąrašą (Nr. 103), saugomas Pakruojo rajono savivaldybės Juozo Paukštelio viešojoje bibliotekoje – jį šiame darbe ir cituojame.

Susidaryti nuomonei apie aptariamo vertimo pobūdį pakaks atsitiktinai pasirinktos ištraukos:

<i>Cette tendresse, en effet, chaque jour s'accroissait d'avantage sous la répulsion du mari.</i> <i>Plus elle se livrait à l'un, plus elle exérait l'autre; jamais Charles ne lui paraissait aussi désagréable, avoir les doigts aussi carrés, l'esprit aussi lourd, les façons si communes qu'après ces rendez-vous avec Rodolphe, quand ils se trouvaient ensemble.</i> <i>Alors, tout en faisant l'épouse et la vertueuse, elle s'enflammait à l'idée de cette tête dont les cheveux noirs se tournaient en une boucle vers le front hâlé, de cette taille à la fois si robuste et si élégante, de cet homme enfin qui possédait tant d'expérience dans la raison, tant d'emportement dans le désir!</i> <i>C'était pour lui qu'elle se limait les ongles avec un soin de ciseleur, et qu'il n'y avait jamais</i>	To švelnumo kiekvieną dieną buvo juo daugiau, kuo labiau ji neapkentė vyro. Ir juo daugiau pataikaudavo vienam, tuo daugiau bjaurėjosi kitu. Visada Karolis jai būdavo baisiai atstumiantis, jo pirštai gumbuoti, kūnas sudribęs, išvaizda prasčiokiška, kai ji turėdavo būti su juo grįžusi iš pasimatymo su Rudolfu. Ir štai, vaidindama ištikimą žmoną, ji su užsidegimu mąstydamo apie aną galvą, kurios juodi plaukai apie smilkinius garbiniavosi, apie aną liemenį, kuris drauge buvo tvirtas ir elegantiškas, apie aną žmogų, kuris tiek daug žinojo, toks aistringas buvo! Tik dėl jo lakavo nagus, tik dėl jo tepėsi cold kremu, tik dėl jo buvo pikrauta visokių
---	--

²⁹ 1976 m. sausio 16 d., p. 4. <https://www.spauda.org/darbininkas/archive/1976/1976-01-16-DARBININKAS.pdf>

³⁰ <https://laiskailietuviams.lt/index.php/vol-6-1955m/1955m-11-gruodis/829-paskutinis-lapas>

<i>assez de cold cream sur sa peau, ni de patchouli dans ses mouchoirs.</i> ³¹	dalykų prie jos veidrodžio. ³²
---	---

Matome, kad Alès Rūtos vertime yra klaidų:

- žodis *repulsion* reiškia pasibjaurėjimą, atgrasumą, ne neapykantą;
- *se livrait* (atsidavė, pasidavė, pasitikėjo, pasišventė) nereiškia pataikavimo;
- *les doigts aussi carrés/* pirštai gumbuoti – Šarlio pirštai Emai atrodė kampuoti, ne gumbuoti;
- *l'esprit aussi lourd/* kūnas sudribęs – vertėja tikriausiai nesuprato žodžio *esprit* reikšmės, o būdvardis *lourd* (sunkus), kuris turi ir perkeltinę prasmę, galbūt nukreipė teksto interpretaciją link kūno. Tačiau čia nekalbama nei apie kūną, nei apie sudribimą – autorius sako, kad Šarlis buvo lėto (sunkaus) mąstymo, nesuvokiantis kalbos subtilybių, humoro, nevykusiai, grubiai pajuokaujantis, kvailas;
- *les façons si communes/* išvaizda prasčiokiška – taip pat nesusiję su išvaizda. Kalbama apie prastas (prasčiokiškas) Šarlio manieras;
- *tout en faisant l'épouse et la vertueuse/* vaidindama ištikimą žmoną – vertėja sujungia du elementus, kuriuos autorius aiškiai atskyrė: originale rašoma, kad Ema apsimetė žmona ir doryuole. Vertėjai ši skirtis galbūt pasirodė keista, todėl abu teiginius sujungė į apsimetinėjimą „ištikima žmona“, tačiau neištikima žmona vis dar yra žmona, o čia autorius tikriausiai nori pasakyti, kad Ema atmetė žmonos vaidmenį, nesijautė įsipareigojusi Šarliui, tačiau tai slėpė, todėl vaidino žmoną, be to, apsimetė esanti itin dorybinga;
- *elle s'enflammait à l'idée de cette tête [...] de cet homme enfin /* ji su užsidegimu mąstydavo apie aną galvą [...] apie aną žmogų – Ema ne „mąstydavo apie aną žmogų“, o užsidegdavo, susijaudindavo prisiminusi fizines, idealizuojamas „to vyro“ savybes: jo galvą, kurios juodi plaukai link įdegusios kaktos sukosi į garbaną (ne „apie smilkinius garbiniavosi“) ir t. t.
- *elle se limait les ongles avec un soin de ciseleur/* lakavo nagus – vertimo klaida ir anachronizmas: autorius nekalba ir negali kalbėti apie nagų laką, kuris buvo išrastas tik apie 1920 m. Autorius rašo, kad Ema „dildė nagus su raižytojo (graviruotojo, juvelyro?) kruopštumu“, galbūt „juvelyriškai kruopščiai dildė nagus“;
- *qu'il n'y avait jamais assez de cold cream sur sa peau/* tik dėl jo tepėsi cold kremu – neišspręsta vertimo problema;
- *ni de patchouli dans ses mouchoirs/* buvo prikrauta visokių dalykų prie jos veidrodžio – dar viena neišspręsta vertimo problema. *Le patchouli* (lot. *Pogostemon cablin*) yra tikrasis

³¹ Flaubert G. *Madame Bovary*. Paris, 1972. 249-250 p.

³² Flaubert G. „Ponia Bovary“, antra dalis. Londonas, 1955. 6 p.

pačiulis – iš Pietryčių Azijos kilęs, dažniausiai parfumerijai ir kosmetikos gaminiams naudojamas vaistinis augalas. „Pačiuliai jos nosinėse“, tikėtina, yra pačiulių pagrindu sukurti kvepalai.

Kita vertus, tai, ką dabar vadiname vertimo klaidomis, galėjo būti ir tarpukario Lietuvoje dažnos laisvo vertimo strategijos išdava. Neradome informacijos apie ankstesnę Alės Rūtos literatūrinio vertimo patirtį ar jos motyvus imtis šio sudėtingo teksto. Galime tik spėti, kad Lietuvos patriotė, literatūros studijas baigusi pripažinta rašytoja siekė padaryti šį kūrinį pagaliau prieinamą ir lietuvių kalba. Prieš kone šimtą metų išleistas romanas *Madame Bovary* į kai kurias kitas kalbas jau buvo išverstas po keletą kartų, tačiau lietuviškojo vertimo vis dar nebuvo ir okupuotoje Lietuvoje nežinia kada buvo galima jo tikėtis. Sprendimas imtis šios užduoties neabejotinai buvo grįstas kilniais motyvais, tačiau vertėjai pritrūko šiam darbui reikalingų žinių bei patirties.

2. 1. 3 J. Urbšio ir S. Čiurlionienės vertimas

1958 m. šio G. Flaubert'o romano vertimą pavadinimu „Ponia Bovari“ išleido Lietuvos Valstybinė grožinės literatūros leidykla. Nors tekstą vertė Juozas Urbšys, antroje 1958 m. leidimo antraštinio knygos lapo pusėje vertėja nurodyta Sofija Čiurlionienė. J. Urbšys ir S. Čiurlionienė yra žinomos, Lietuvos labui daug nuveikusios asmenybės, todėl šiame darbe bus glaustai paminėti tik keletas toliau dėstomų teiginių suvokimui svarbių jų biografijos faktų.

Juozas Urbšys baigė Panevėžio realinę mokyklą, vėliau studijavo Rygos politechnikos institute. Buvo išsiųstas į Maskvą, dalyvavo Pirmajame pasauliniame kare. 1919–1922 m. tarnavo nepriklausomos Lietuvos kariuomenėje, o 1922 m. pradėjo diplomato karjerą: dirbo Berlyne, Paryžiuje ir Rygoje. Nuo 1934 m. ėjo aukštas pareigas užsienio reikalų ministerijoje, o 1938 m. gruodį tapo Lietuvos užsienio reikalų ministru. 1940 m. su žmona Marija buvo ištremtas į Tambovą, o nuo 1941 m. laikomas įvairiuose Rusijos kalėjimuose, 11 metų – vienutėse. 1954 m. Urbšiai buvo išleisti iš kalėjimo, o 1956 m. atgavo ir teisę grįžti į Lietuvą.³³

Sofija Kymantaitė-Čiurlionienė, kurios darbai, kaip matėme, itin paspartino tarpukario Lietuvos vertimo minties raidą, buvo rašytoja, literatūros kritikė bei vertėja. Mokė lietuvių kalbos, 1925–1938 m. dėstė ją Vytauto Didžiojo universitete. 1926–1940 m. (Malažinskaitė 2015, 80) namuose rengė „kalbos šeštadienius“, kuriuose rinkdavosi ir savo tekstus aptardavo rašytojai bei vertėjai, dirbo spaudos leidinių redakcijose, buvo Lietuvos Respublikos delegacijos, dalyvavusios Tautų Sąjungos posėdžiuose Ženevoje, narė.³⁴

³³ <https://www.vle.lt/straipsnis/juozas-urbsys/>

³⁴ <https://www.vle.lt/straipsnis/sofija-kymantaite-ciurlioniene/>

S. Čiurlionienės ir J. Urbšio šeimas siejo ne vieną dešimtmetį trukusi artima draugystė³⁵, o nuo 1934 m., grįžęs dirbti užsienio reikalų ministerijoje, J. Urbšys laisvu laiku apsilankydavo ir S. Čiurlionienės rengiamuose „kalbos šeštadieniuose“ (1932 m. jis buvo išvertęs G. Duhamel'io romaną „Salavino dienoraštis“ (*Journal de Salavin*)).

Kai Urbšiai buvo ištremti ir įkalinti, ilgus metus apie jų likimą nieko nežinota, tačiau atgavus ribotą laisvę tarp minėtų šeimų prasidėjo intensyvus susirašinėjimas. Apsistojusių Viaznikuose, be namų, pajamų, fizinės sveikatos, teisės dirbti intelektualinį darbą nė grįžti į Lietuvą likusių Urbšių padėtis buvo itin sudėtinga. 1954 m. rugsėjį be kita ko J. Urbšys rašė:

Buvau dviejuose dideliuose fabrikuose, siūlydamasis vertėju iš svetimų kalbų į rusų techninės literatūros, kurią tie fabrikai gauna, bet visos tokios vietos jau tvirtai kitų užimtos. [...] Verst galėčiau ir iš lietuvių kalbos į rusų, taip pat ir grožinės literatūros veikalus (žinoma, tikram rusui redaktoriui galutinai redaguojant).³⁶

Marija Urbšienė paprašė S. Čiurlionienės atsiųsti Juozui Dabartinės lietuvių kalbos žodyną. Jį gavęs J. Urbšys nuoširdžiai padėkojo ir 1954 m. spalio 18 d. rašė:

Mano užsidegimas ir nostalgija tokiam žodynui prasidėjo ypačiai 1944 ar gal net 1943 metais, kada, ėmėsis versti eiles eilėmis į lietuvių kalbą, pamačiau, kaip menkai aš ją mokėjau, kaip aš daug ką pamiršau ir iš to, ką mokėjau ar žinojau, ir koks aš šlubis esu savo gimtojoje kalboje. [...] Ir ėmiau pats sau žodyną kartotekuoti [...] Lygiagrečiai užsiiminėjau vertimais, daugiausiai eiliuotais. Verčiau iš Mickevičiaus, Puškino, Heinės, Lermontovo, Isakovskio, Briusovo (jis buvo pirmasis, kurį pradėjau lietuviškai kankinti), iš Maršako verstų į rusų kalbą Šekspyro sonetų, Nizami, Ševčenkos ir daug kitų. Proza buvau išvertęs pluoštą Mopasano novelių ir apsakymų.³⁷

J. Urbšys mėgino gauti leidimą išsiųsti vertimus Lietuvos grožinės literatūros leidyklai, tačiau veltui, o 1952 m. šie tekstai buvo atimti ir sunaikinti.

Iš Danutės Čiurlionytės-Zubovienės prisiminimų:

³⁵ Šis ir toliau šiame darbo skyriuje minimi vertėjų biografijų faktai bei citatos yra iš atsiminimų apie J. Urbšį rinkinio „Dabar ir visados“, Kaunas, 1993, Spindulys.

³⁶ Op. cit. 87 p.

³⁷ Op. cit. 88 p..

Po to laiško mano mamai pasidarė aišku, kad žmogui, gerai mokančiam kelias svetimas kalbas, tikras išganymas būtų gauti vertimą. Tai paremtų juos materialiai, bet svarbiausia – intelektualinis darbas absorbuotų mintis, suteiktų moralinį pasitenkinimą.³⁸

1955 m. gegužę S. Čiurlionienė rašė Urbšiams:

Iš leidyklos man atsiuntė pasirašyti sutartį: siūlo versti „Madame Bovary“. Dar nepasirašiau, galvoju, skaitau tą knygą ir bijau, kad gal neištesėsiu – labai Flaubert'o stilius įmantrus. Be to, mano turimas egz. blogas, smulkus šriftas ir išteptas, kiti žodžiai neišskaitomi. Jeigu rasiu ramstį, gal ir leisiuos kelionėn...³⁹

Danutė Čiurlionytė-Zubovienė:

Pasirodo, kad tuo metu ir kalbos negalėjo būti, kad buvęs Lietuvos ministras gautų vertimą – vyr. redaktorius J. Tornau pasiūlė Čiurlionienei paimti vertimą savo vardu. Mama delsė pasirašyti sutartį, nes nebuvo tikra, ar Urbšiui nebus tas vertimas per sunkus. Ji numatė pati peržiūrėti jo darbą.⁴⁰

Knygą J. Urbšiui turėjo nuvežti D. Čiurlionytė-Zubovienė, tačiau išvykdama netyčia paliko ją namie. Iš birželio 8 d. S. Čiurlionienės laiško:

Vakar Kastytis [...] išlakino „Bovary“ į paštą – tai fatališkas Danutės neapsižiūrėjimas! Ir dar fatališkiau – tai baisus šriftas... Lauksiu. Žodžių ten yra neregėtų-negirdėtų, bet aš gausiu didįjį Larousse – patarčiau skaityti pirmyn – išsirašyti žodžius...⁴¹

1955 m. birželio pabaigoje J. Urbšys atsiuntė S. Čiurlionienei pirmąjį savo vertimo sąsiuvinį, prašydamas įvertinti atliktą darbą. Iš liepos 18 d. S. Čiurlionienės laiško:

³⁸ Op. cit. 90 p.

³⁹ Op. cit. 91 p.

⁴⁰ Op. cit. 91 p.

⁴¹ Op. cit. 95 p.

Žiūrėjau Jūsų bandymą, galima būtų daug priekaištų padaryti, o vienas didžiausių – tai atitolimas nuo gyvosios kalbos.⁴²

S. Čiurlionienė pažadėjo parūpinti J. Urbšiui lengvesnį vertimą, tačiau liepos 26 d. laiške rašo apsigalvojusi:

Dalykas toks, kad buvau beatsisakanti vieno darbo (vertimo), kurį man perša, bet štai Danutė rašo, kad to nedaryčiau, kad pusbrolis (Petrauskas) anaipol nepataria išleisti iš rankų tokį geromis sąlygomis siūlomą darbą, ir... aš susistabdau. Bijoju, kad nepajėgsiu, bet atrodo, kad mano dalis bus pati lengvoji. [...] Siunčiu Jums lenkų kalba vieną Flaubert'o vertimą [tikėtina – 1949 m. išleistą Aniela'os Micińska'os tekstą] – atrodo geras. Gal bus J. naudingas darant savo kūrybinius pratimus.⁴³

Sekdamas S. Čiurlionienės patarimais, J. Urbšys skaitė romano vertimus į kitas kalbas (taip pat į rusų), kruopščiai studijavo ir gimtąją. Baigęs versti pirmąją knygos dalį, išsiuntė ją V. Petrauskui, kuris buvo pažadėjęs peržiūrėti J. Urbšio vertimo lietuvių kalbą, o tuomet tekstas buvo perduotas S. Čiurlionienei, kuri lygino vertimą su originalu. Iš 1955 m. lapkričio 16 d. laiško:

Juozapėlio atsiųstus bandymus mačiau: yra sakinių, kartais pora iš eilės ar ir daugiau „on a rien de mieu a désirer“ [sic] [...] – tai vėl staiga lietuviškam stiliui nepriimtina [...] Matyt įtakos prancūzų kalbos – tiek daug įvardžių lietuviškai nevartojama.⁴⁴

Tame pačiame laiške S. Čiurlionienė išsakė ir pastabas apie G. Flaubert'o stilių:

Tas jo stilius! Tas smulkmeniškas realizmas: pvz., Šarlio kepurė (kad ją kur galas!). Emos šukuosena! Stengiuosi įsivaizduoti epochos šukuosenas ir, prisilaikydama teksto, duoti vaizdą, kad ir tas, kas nėra tų paveikslų matęs, galėtų iš tų žodžių tokį dalyką įsivazduoti. Bet vietomis atrodo, ten, kur liečiami jausmo dalykai, Fl. moka būti saikingas, vandens nepilsto.⁴⁵

Kai vertimas buvo baigtas, S. Čiurlionienė dėjo pastangas, kad leidime būtų nurodytos abi – jos ir Juozo Urbšio – pavardės, tačiau leidykla nesutiko. Vis dėlto J. Urbšiui, dar nė neišėjus

⁴² Op. cit. 95 p.

⁴³ Op. cit. 96 p.

⁴⁴ Op.cit. 97-98 p.

⁴⁵ Op. cit. 98-99 p.

„Ponios Bovari“ leidimui, buvo pasiūlyta savo vardu išversti G. Flaubert'o „Jausmų ugdymą“ – prasidėjo nauja, ilga vertėjo karjera.

2. 2 PAGRINDINIAI G. FLAUBERT'O ROMANO STILIAUS BRUOŽAI

„Stiliaus juvelyras“ G. Flaubert'as svajojo apie „ritmingą kaip eilės, tikslią kaip mokslas“ prozą,⁴⁶ kurios „stilius smigtų į jūsų mintis tarsi stiletas.“⁴⁷

Svajonė buvo įgyvendinta didžiausio pasisekimo sulaukusiame autoriaus romane *Madame Bovary*, kurio rašymui jis skyrė penkerius metus. Šiame kūrinyje **svarbiausias ne turinys, bet stilius**: „Kas man gražu, ką norėčiau sukurti, tai knyga apie nieką, knyga be sąsajų su išore, kuri laikytusi savaime, vien tik vidine savo stiliaus jėga, kaip Žemė savaime laikosi ore.“⁴⁸

Romano teksto ritmas perteikiamas jo forma – pastraipų, sakinių ilgiu, skyrybos ženklais, o veiksmo lėtumas, sąstingis ir monotonija reiškiami **veiksmazodžių laikais**, dažniausiai *Imparfait* (Thibaudet 1922, 246), kuriuo nurodomas praeityje vykęs, tačiau nebaigtas veiksmas (verčiamas lietuviškuoju būtuojų kartiniu laiku).⁴⁹

Stiliaus vardan G. Flaubert'as kartais leisdavosi į **kompromisus su** prancūzų kalbos **gramatika** (Pellegrini 2019, 3) (dažniausiai minimas pavyzdys – netaisyklingas romano *Éducation sentimentale* („Jausmų ugdymas“) pavadinimas), prie kurių tenka taikytis ir vertėjams.

Teksto ritmą lėtina ir romane gausiai (apytikriai 100 kartų), iš pažiūros nesistemiškai naudojamas **kursyvas** (Sarrazin 2012), kuriuo prancūzų kalboje įprastai išskiriami pavadinimai, dviguba prasme vartojami žodžiai, užsienio ar lotynų kalbos intarpai bei citatos. Sophie Sarrazin palygino 9 šio romano vertimus (4 – į anglų kalbą, 4 – į ispanų bei 1 – į katalanų) ir pastebėjo, kad dauguma vertėjų (išskyrus tuos, kurie itin kruopščiai laikėsi autoriaus teksto), ne visuomet suprato G. Flaubert'o kursyvo paskirtį ir jį interpretavo savaip – išsaugojo, keitė kabutėmis arba praleido. Tačiau kursyvas yra itin svarbus *Madame Bovary* stiliaus elementas, nes autorius juo išskiria dažnai girdimus socialinio diskurso posakius ir klišes (cituoja juos tarsi svetimą kalbą), reiškia ironiją, sarkazmą arba užsimena skaitytojui, kad kursyvu pabrėžti žodžiai bei posakiai turi ir kitą prasmę ar yra susiję su kitais teksto elementais. Pavyzdžiui, Emos tėvas, kuris po keleto puslapių pasiūlys neįstengiančiam pasipiršti Šarliui savo dukrą, pažinties pradžioje siūlo jam užkasti – *prendre un morceau* (originale taip pat kursyvu, pažodžiui – „paimti gabalą“) – žodis *morceau* gali įgyti ir seksualinę konotaciją (Sarrazin 2012, 36). Kitas pavyzdys: Ema siekia įgyti pretekstą nevaržomai matytis su Leonu ir išgauti pinigų, todėl meluoja Šarliui. Vieną vakarą ji skambina sutuoktiniui pianinu, o kitą dieną šis paprašo *dar ką nors jam sugroti* (*de lui jouer encore quelque chose*; žodis

⁴⁶ Elektroninė enciklopedija *Larousse*: https://www.larousse.fr/encyclopedie/personnage/Gustave_Flaubert/119630.

⁴⁷ *Un style qui vous entrerait dans l'idée comme un coup de stylet*. Iš 1852 m. balandžio 24 d. laiško Louise'ai Colet, <https://gallica.bnf.fr/essentiels/flaubert/citations>.

⁴⁸ *Ce qui me semble beau, ce que je voudrais faire, c'est un livre sur rien, un livre sans attache extérieure, qui se tiendrait de lui-même par la force interne de son style, comme la terre sans être soutenue se tient en l'air*. Iš 1852 m. sausio 16 d. laiško Louise'ai Colet, *ibid*.

⁴⁹ <https://www.zurnalai.vu.lt/vertimo-studijos/article/view/22668/21895>.

jouer gali reikšti ne tik „sugroti“, bet ir „suvaidinti“) – Šarlis prašo, kad neišstikima žmona jam dar ką nors suvaidintų (sugrotų). Tokių daugialypę funkciją turinčių žodžių, kuriuos A. Thorpe'as palygino su šveicariškais peiliais,⁵⁰ kupinas visas romanas.

Kurdamas autorius parašė apie 4 500 puslapius teksto, kurio esmę rūpestingai parinktais žodžiais perteikė dešimtadaliu šios apimties (Leclerc 2006).⁵¹ Tad romano **leksika** yra **daugiaprasmė, glausta ir tiksli**.

Romane **nėra autoriaus balso**. Pasak rašytojo, autorius kūrinyje turi būti tarsi „visatos Dievas, visur esantis ir niekur nematomas“, neturintis „nei religijos, nei tėvynės, nei visuomeninių įsitikinimų“ (Nadeau 1972, 9). Baigęs sceną, kurioje Ema pirmą kartą atsiduoda Rodolfui, G. Flaubert'as rašė: „Šiandien, pavyzdžiui, vienu metu vyras ir moteris, meilužis ir meilužė, rudens popietę jodinėjau po mišką, po pageltusiais lapais, ir buvau arkliai, lapai, vėjas, žodžiai, kuriuos jie tarė, ir raudona saulė, verčianti primerkti meilės užlietus vokus.“⁵² (Nadeau 1972, 8) Tad romane **nėra ir moralinio vertinimo**.

Rašytojo „visatą“ sudaro **gamta, daiktai, žmonės, mintys ir idėjos** – glaudžiai susiję, **vienodai iškalbingi ir svarbūs** (Nadeau 1972, 15). Į juos žvelgiama veikėjų akimis, todėl tekstui **būdinga kintanti** (kartais nepastebimai) **naratyvo perspektyva** (Hamad 2019, 7).

Pasak G. Flaubert'o, autorius privalo raustis į kūrinį „tarsi kurmis“, vis giliau ir giliau, kol pasieks tiesą, kurią iki tol slėpė žodžiai, teisingi jausmai, stereotipai ir tonos literatūros (Nadeau 1972, 6). Romanui *Madame Bovary* **būdinga ironija** kyla sugretinus deklaruojamus „teisingus“ jausmus, tai, ką veikėjai mano patys apie save ir tikruosius jų elgesio motyvus (Nadeau 1972, 11).

Parašytas tekstas būdavo tikrinamas „rėkykloje“ (*gouloir*) – specialiai tam skirtoje patalpoje itin garsiai skaitomas balsu: „Prastai parašyti sakiniai neišlaiko šio išbandymo, jie spaudžia krūtinę, trikdo širdies dūžius“ – rašė autorius. Tad *Madame Bovary* **tekstas** yra ir **muzikalus**⁵³.

Štai kodėl Émile'is Zola rašė⁵⁴, kad šis itin naujoviškas G. Flaubert'o romanas davė pradžią literatūrinei revoliucijai. Žinodami autoriaus stiliaus bruožus geriau suvokiame, apie kokio masto vertimo iššūkį savaitraštyje *Die Zeit* rašė literatūros kritikas Andreas Isenschmid'as, bei kodėl Adam'ui Thorpe'ui mėginimas perteikti „šią, ko gero, kruopščiausiai per visą istoriją parašytą knygą“ kita kalba prilygo kopimui į vertimo Everestą (Thorpe 2012).

⁵⁰ <https://www.theguardian.com/books/2011/oct/21/translating-madame-bovary-adam-thorpe>

⁵¹ <https://www.france-memoire.fr/madame-bovary-cinq-ans-de-travail-six-livraisons-un-proces/>

⁵² *Aujourd'hui, par exemple, homme et femme tout ensemble, amant et maîtresse à la fois, je me suis promené à cheval dans une forêt, par un après-midi d'automne, sous des feuilles jaunies, et j'étais les chevaux, les feuilles, le vent, les paroles qu'ils se disaient et le soleil rouge qui faisait s'entrefermer leurs paupières noyées d'amour.*

⁵³ <https://www.radiofrance.fr/franceculture/flaubert-et-l-epreuve-du-gueuloir-crier-pour-mieux-ecrire-2017520>

⁵⁴ <https://essentiels.bnf.fr/fr/article/051ace42-93bd-498e-a281-0b8870429c40-madame-bovary>

2. 3 VERTIMO ANALIZEI REIKŠMINGI ROMANO KONTEKSTO ASPEKTAI

2. 3. 1 Antiklerikalizmas

XIX a. Prancūzijos gyventojų būčiai didelės įtakos turėjo dvasininkija, kuri buvo ne tik tikėjimo, bet ir visuomenės moralės sergėtoja. Kunigai ir pastoriai skleidė Bažnyčių nurodymus, primindavo elgesio normas, reguliavo žmonių laisvalaikį, intymų gyvenimą ir net mitybą. Po 1789 m. Prancūzijos revoliucijos katalikų bažnyčia stengėsi išsaugoti savo pozicijas ir kovojo su antroje XIX a. pusėje itin sustiprėjusiu antiklerikalizmu.

G. Flaubert'as augo dekristianizacijos bangos apimtoje Normandijoje, pasiturinčioje, liberalioje, nereliginioje šeimoje. Rašytojas gerbė tikinčiųjų jausmus, domėjosi įvairiomis tikėjimo apraiškomis, tačiau atmetė religijos dogmas ir nevengė kritikuoti dvasininkiją. Dar jaunystėje (1838 m., kūrinyje *Agonies* paantrašte *Pensées sceptiques* („Agonijos. Skeptiškos mintys“)) išreiškė apmaudą dėl dvasininkų abejingumo tikinčiųjų problemoms, aprašydamas seną kunigą, kuris klauso pas jį atėjusio žmogaus ruošdamas bulves. Panašiai nutiko ir dvasinės atramos pas Jonvilio kunigą Burnisjeną ieškojusiai Emai Bovari.

Po romano *Madame Bovary* publikacijos literatūriniame žurnale *Revue de Paris*, autoriui ir dviems žurnalo leidėjams buvo pateikti kaltinimai dėl „viešosios moralės ir religijos įžeidimo“ (Pinard 1857), o katalikų dienraštis *L'Univers* („Visata“) pavadino romaną „pasibjaurėtina ir nykia knyga“ (*livre détestable et morne*). 1857 m. G. Flaubert'as rašė draugui⁵⁵: „Ar žinai, kad „Visata“ mane sunaikino, sutrynė į miltus? Penkios skiltys! Kunigų partija, ta sena kunigų partija toli gražu nėra mirusi, jie įsiutę. Aš skirtas jėzuitų durklui.“

G. Flaubert'as buvo išteisintas, tačiau teismo procesas dar labiau sustiprino antiklerikalistines autoriaus pažiūras, paveikusias vėlesnius jo romanus „Salambo“ (*Salammô*, 1862 m.), „Šventojo Antano gundymas“ (*La Tentation de Saint Antoine*, 1874 m.) ir „Buvaras ir Pekiušė“ (*Bouvard et Pécuchet*, išleistas 1881 m., jau po autoriaus mirties) (Nakajima 2023, 99-101 p.).

⁵⁵ *Sais-tu que j'ai été éreinté, pulvérisé par L'Univers ? Cinq colonnes ! Le parti-prêtre, ce vieux parti-prêtre qui n'est nullement mort, m'en veut beaucoup. Je suis désigné au poignard des Jésuites.* (<https://flaubert.univ-roen.fr/correspondance/correspondance/22-juillet-1857-de-gustave-flaubert-%C3%A0-charles-d-osmoy/>)

2. 3. 2 XIX a. Prancūzijos moterų socialinė padėtis

Nors po 1789 m. revoliucijos pagal Šviečiamąjį amžiaus idėjas suformuluotas naujasis valstybės šūkis skelbė laisvę, lygybę ir brolybę (*Liberté, égalité, fraternité*), 1804 m. kovo 21 d. Napoleono I-ojo promulguotas Prancūzijos civilinis kodeksas nepagerino šalies moterų padėties – priešingai, ji tapo sunkesnė nei bet kada anksčiau (Papot 2024). 1124-as šio kodekso straipsnis vienareikšmis: „Juridinės teisės nesuteikiamos nepilnamečiams, ištekęsioms moterims, kriminaliniams nusikaltėliams ir protiškai atsilikusiems asmenims.“⁵⁶

Teisiniu požiūriu Prancūzijos moterys visą gyvenimą likdavo „nepilnametės“ ir priklausė nuo tėvo, o vėliau – nuo vyro. Sulaukusi 21-erių metų, netekėjusi mergina teoriškai tapdavo laisva, tačiau, jei neturėjo pakankamo kapitalo, šia laisve pasinaudoti negalėjo, nes moterims buvo prieinamos tik retos, prastai apmokamos profesijos. Taip joms likdavo tik žmonos ir motinos vaidmuo. 1792 m. Prancūzijoje buvo įteisintos skyrybos, dėl kurių moterys atsidūrė dar didesniame pavojuje: sutuoktinis galėjo atsikratyti žmonos ir, jei ši neturėjo šeimos, palikti ją be duonos kąsnio (Papot 2024). Vyras turėjo teisę prašyti skyrybų dėl žmonos neištikimybės, o moteris – tik jei vyras svetimaudavo jų namuose. (Napoleono I-ojo civilinis kodeksas, str. 229 ir 230)⁵⁷.

Susilaukusi vaiko santuokoje moteris neįgydavo motinystės teisių – vaikai priklausė vyrui, o netekėjusios motinos ir nesantuokiniai vaikai likdavo visiškai beteisiai.

Dar moterims buvo draudžiama mokytis gimnazijoje ir studijuoti universitete, pasirašyti sutartis ir disponuoti savo turtu, dirbti be vyro leidimo, o dirbančioms – pačioms gauti atlyginimą, be leidimo išvykti į užsienį ir t. t.

Vėliau Napoleono civilinis kodeksas buvo ne kartą pertvarkytas, tačiau teisinis moterų neveiknumas feminisčių dėka panaikintas tik XX a. pradžioje, o teisę rinktis profesiją, atsidaryti sąskaitą banke ir disponuoti asmeniniu turtu be sutuoktinio leidimo prancūzės įgijo tik 1965 m.

⁵⁶ https://uoh.fr/document/1fe92c32/f318/4671/1fe92c32-f318-4671-b9e4-9b6db2521799/co/01_02_statut_femme.html

⁵⁷ Ibid.

2. 4 ROMANO „MADAME BOVARY“ VERTIMO ANALIZĖS KRITERIJAI

Šis *Madame Bovary* vertimas į lietuvių kalbą yra pirmasis (jei neimsime domėn nebeprieinamo Alės Rūtos darbo, kurio, itin tikėtina, nebuvo skaitę ir S. Čiurlionienė bei J. Urbšys) ir atliktas šeštajame XX a. dešimtmetyje.

Pasak darbe minėtų teoretikų, literatūros kūrinio vertimas į kitą kalbą-kultūrą yra tęstinis procesas, kurį sudaro 3 (pasak J. W. Goethe'ės) ar neapibrėžtas kiekis (A. Berman'as) etapų: pirmasis vertimas yra tik šio proceso pradžia, todėl negali perteikti literatūrinių verčiamo kūrinio ypatybių. Jo paskirtis – supažindinti skaitytojus su originalu per jų kultūrai pritaikytą tekstą.

Užsienio autorių kūrinių savinimo tendencijos vyravo ir tarpukario Lietuvos vertimo praktikoje. Nors S. Čiurlionienei buvo svarbu nenukrypti nuo originalo, ji rūpinosi ir lietuvių kalba bei vertimų skaitytojais, o perėjimas nuo neribotos vertėjų laisvės iki pagarbos verčiamam tekstui neišvengiamai buvo palaipsnis procesas, todėl itin tikėtina, kad šeštojo XX a. dešimtmečio vertime buvo taikoma savinimo strategija. Šiai prielaidai patvirtinti ar paneigti atliksime lyginamąją pirmojo knygaus skyriaus analizę, tekste ieškosime leksinių savinimo elementų, apžvelgsime šios vertimo strategijos poveikį stilistinių kūrinio ypatybių perteikimui bei romano turinio suvokimui.

2. 5 VERTIMO REDAGAVIMAS

Antraštiniame 2021 m. „Vagos“ leidimo puslapyje skaitome: „Vertimas į lietuvių kalbą, Juozas Urbšys, Sofija Čiurlionienė, 1958, 2021.“ Žinodami, kad S. Čiurlionienė mus paliko 1958 m., o J. Urbšys – 1991 m., darome prielaidą, kad 2021 m. tekstas buvo peržiūrėtas ir (potencialiai) redaguotas, tačiau tiesioginės nuorodos apie redagavimą nėra, redaktoriaus ar redaktorės pavardė taip pat nenurodyta.

Palyginę 1958 m. ir 2021 m. leidimų pirmosios „Ponios Bovari“ dalies pirmo skyriaus tekstus, radome šiuos skirtumus:

1958 m. leidimo p.	1958m.	2021 m. leidimo p.	2021 m.
7	<i>naujokas</i>	11	naujokas
7	<i>į vyresniuosisius</i>	11	į vyresniuosisius
8	<i>fasonas</i>	12	fasonas
8	kašketą	12	kepurę
8	galvos dangovė	12	galvos apdangalas
8	šniūro	12	virvės
8	padėkite gi kur nors	12	padėkite kur nors
9	šūkalojimų	13	šūkaliojimų
9	neišpasakytas klegesys	13	neapsakomas klegesys
9	paskirais balsais	13	atskirais balsais
9	atstatė tvarką	13	atkūrė tvarką
9	vardą pavardę	13	vardą ir pavardę
10	Šarlis-Deni-Bartolomėjus	14	Šarlis Bartolomėjus
10	dešimtų	14	dešimčių
10	lojikas	14	jojikas
11	kas vakaras	15	kas vakarą
11	jis, užuot siuntęs arklius	15	užuot siuntęs arklius
11	tai užtat	15	tai užtai
12	spiaudydamas	16	spjaudydamas
12	maža vaisių tedavė	16	mažai vaisių tedavė
12	ji perkėlė į vaiką visas savo svajones	16	ji perkėlė visas savo svajones
13	į valdinę mokyklą	16	į valdišką mokyklą
13	džiūvantį	17	džiūstantį
13	senelis irgi	17	senelis taip pat
13	suteikęs kam ...sakramentus	17	suteikęs kam nors...sakramentus
14	<i>jaunas vyras</i>	17	jaunuolis
14	prieis pirmosios komunijos	18	prieis pirmąją komuniją
14	švento Romano	18	šventojo Romano
14	berniukas, kurs pertraukų metu	18	berniukas, kuris per pertraukas
14	lygiai septyniomis	18	lygiai septintą
15	ypačiai dabar	19	ypač dabar
15	nieko jam nepalikdavo galvoje	19	nieko jam nepaliko galvoje
15	jis turėjo įsitaisęs	19	turėjo įsitaisęs
15	kepsnį, kurio jis valgydavo	19	kepsnį, jo jis valgydavo

15	po to greit reikėdavo bėgti	19	tada greit reikėdavo bėgti
15	imdavosi darbo, o permirkę drabužiai	20	imdavosi darbo, permirkę drabužiai
16	bukų giraitėje	20	bukų guote
16	jis plėsdavo šnerves	20	jis plėsdavo šnerves
16	ilgainiui jis betgi, nė pats nepasijutęs kaip	20	ilgainiui jis, nė pats nepajutęs kaip
16	mėgaudamasis tinginiu	20	mėgaudamasis tinguliu
16	tokio pasiruošimo dėka	21	dėl tokio pasirengimo
17	egzaminatorius	21	egzaminuotojus
17	ji iškėlė banketą	21	ji iškėlė puotą
18	be perstogės	22	be perstojo

Pastebime, kad tekstą redagavęs asmuo:

1) nelygino vertimo su originalu:

- „lojikas“ (10 p., originale (24 p.) – *hâbleur* (gražbylys)) 2021 m. leidime virto „jojiku“. Tikriausiai buvo nuspręsta, kad tai korektūros klaida, ir vadovautasi kontekstu: „...lojikas, pentinai žvanga...“ (1958), todėl taisyta į „...jojikas, pentinai žvanga...“ (2021);
- išbraukė antrą Bovari-tėvo vardą (10/14 p.);
- išbraukė žodžius „į vaiką“ (12/16 p., originale –...*sur cette tête d'enfant...*(26 p.));
- nepastebėjo 1958 m. leidime padarytos klaidos. Pirmąją romano dalį sudaro 9 skyriai. 1958 m. leidime taip pat yra 9 skyriai, bet antras buvo sujungtas su trečiu, tačiau toliau jie numeruojami teisingai. Kadangi 2021 m. leidėjai nelygino vertimo teksto su originalu, jie šios klaidos nepastebėjo ir „ištaisė“ skyrių numeravimą, todėl 2021 m. leidime I-a romano dalis turi ne 9 (kaip originale ir 1958 m. leidime), o 8 skyrius;

2) nesigilino į G. Flaubert'o stiliaus ypatybes:

- panaikino autoriaus kursyvą, kurį (galbūt ir nežinodami jo paskirties) J. Urbšys ir S. Čiurlionienė stengėsi išsaugoti;
- perdalijo teksto skirstymą pastraipomis. Vertėjai pakeitė dvi autoriaus pastraipas⁵⁸, o redagavęs asmuo – dar dvi;⁵⁹

3) rūpinosi vertimo kalba:

⁵⁸ 9-10 p. (1958), nuo tiesioginės kalbos „– Penki šimtai eilučių visai klasei“ iki „*ridiculus sum*“ originale (24 p.) viena pastraipa, o vertime – tiesioginė kalba, naratyvo intarpas ir vėl tiesioginė kalba. 16-17 p. pastraipos, kurios prasideda „Namo jis iškeliavo pėsčias“ ir „Tik po penkerių metų“ originale (30-31 p.) sudaro vieną pastraipą.

⁵⁹ 18 p. (2021) pastraipos, kurios prasideda „Niekas iš mūsų“ ir „Jo globėjas“ originale (28 p.) sudaro vieną; 21 p. sujungtos dvi pastraipos, kurios 1958 m. leidimo 16 p. prasideda „Jis įjunko į smuklę“ ir „Tokio pasiruošimo dėka“ (originalo p. 30).

- pakeitė dalį nebevartojamų žodžių (kaškieta, dagovė, šniūras, egzaminatorius, bankietas) priimtinais šiuolaikinei lietuvių kalbai;
- pritaikė vertimo tekstui naujasias lietuvių kalbos taisykles (taip pat ir skyrybos);
- atliko keletą ginčytinų pataisų;⁶⁰

Matome, kad redaguojant vertimas nebuvo priartintas prie originalo, priešingai, atotrūkis padidėjo: atsirado papildoma vertimo klaida, daugiau praleistų originalo teksto elementų, dar labiau pakito teksto forma (jo skirstymas pastraipomis), kuri yra viena iš autoriaus priemonių perteikti teksto ritmą bei grupuoti mintis.

Palyginę 2021 m. „Vagos“ tekstą su 2007 m. „Žaltvykslės“ (Vilnius) leidimu pagal 4 požymius – praleistą antrą pono Bovari-tėvo vardą, „lojiką“, praleistus žodžius „į vaiką“ ir sujungtus antrą bei trečią pirmosios knygos dalies skyrius – konstatavome, kad 2007 m. leidime publikuojamas tas pats tekstas. „Žaltvykslė“ nurodė redaktorės pavardę, tačiau nepaminėjo nei S. Čiurlionienės indėlio, nei vertimo datos – pasak šios leidyklos, romaną Juozas Urbšys išvertė 2007 m.

⁶⁰ Neaišku, kodėl visiems žinomą žodį „giraite“ reikėjo keisti „guotu“. Originale (30 p.) – *hêtraie* – miškas, kuriame dominuoja viena medžių rūšis, šiuo atveju – bukai. Žodis *hêtraie* yra sudarytas panašiai kaip lietuviški „eglynas“, „beržynas“ ar „ąžuolynas“, tačiau suprantama, kad vertėjai negalėjo rašyti „bukynas“, todėl pakeitė jį „bukų giraite“. Kitas klausimas – kodėl tekste negalėjo likti vis dar taisyklingas vertėjų posakis „ruošti egzaminams“, kuris buvo pakeistas „pasirengimu“ (16/21 p.).

2. 6 LYGINAMOJI ANALIZĖ

Palyginę pirmojo knygos skyriaus vertimą su originalu, pastebime, kad J. Urbšys ir S. Čiurlionienė teikė pirmenybę vertimo teksto sklandumui, todėl kartais nutolo nuo autoriaus žodžių, juos perdėjo:

2021 m.	LT	1972 m.	FR	Pasiūlymas
14	paleido į apyvertą savo asmens šauniąsias ypatybes	24	<i>profité de ses avantages personnels</i>	pasinaudojo asmeniniais privalumais
14	na, smarkuolis neapsakomas	25	<i>il avait l'aspect d'un brave</i>	atrodė šaunus
15	dvejus ar trejus metus leido vėjais žmonos turtą	25	<i>il vécut deux ou trois ans sur la fortune de sa femme</i>	dvejus ar trejus metus gyveno iš žmonos pinigų
15	neišėjo iš kavinės	25	<i>fréquantant les cafés</i>	lankėsi kavinėse
15	nusprendęs baigti dienas ramybėje	25	<i>décidé de vivre en paix</i>	nusprendė gyventi ramiai
20	permirkę drabužiai	29	<i>habits mouillés</i>	šlapi drabužiai
22	bet viešpačiu ir valdovu pasidarė jo žmona	31	<i>mais sa femme fut le maître</i>	tačiau vadovauti ėmė žmona
22	kvaršinti galvas	31	<i>harceler</i>	persekioti

Originalo tekstą ne tik vertė, bet ir aiškino:

2021 m.	LT	1972 m.	FR	Pasiūlymas
14	bet jis tik šluostėsi ranka kur aptėkšta ir sėdėjo nepajudėdamas, nepakeldamas akių	24	<i>mais il s'essuyait avec la main, et demeurait immobile, les yeux baissés.</i>	bet jis tik šluostėsi ranka ir nuleidęs akis nejudėjo
15	ji paslėpė savo piktumą	26	<i>elle s'était tue</i>	ji nutilo
16	tuo tarpu pats ponas, niekuo nesirūpindamas, amžinai būdavo surūgęs ir apsnūdęs	26	<i>monsieur, continuellement engourdi dans une somnolence boudeuse</i>	ponas amžinai būdavo surūgęs ir apsnūdęs
16	kad jis išaugtų gero kūno sudėjimo ir užgrūdintas	26	<i>pour lui faire une bonne constitution</i>	kad jis išaugtų tvirto kūno sudėjimo
18	klasėje atidžiai klausydavosi	28	<i>ecoutant en classe</i>	klasėje klausėsi
18	o paskui vėl lygiai septintą, kad berniukas suskubtų vakarienės, nuvesdavo jį atgal į kolegą.	28	<i>puis le ramenait au collège dès sept heures, avant le souper.</i>	paskui grąžindavo jį į kolegą jau septintą valandą, prieš vakarienę.
19	vis nepažįstami žodžiai, jis nežinojo net, iš kur	29	<i>tous noms dont il ignorait</i>	visi pavadinimai, kurių etimologijos jis

	jiems kojos dygusios		<i>étymologies</i>	nežinojo
19	valgydamas stuksendavo į sieną kojas, kad sušiltų.	29	<i>il déjeunait [...] tout en battant la semelle contre le mûr.</i>	valgydavo stuksendamas padu į sieną.
21	o tą vakarą jis taip buvo laukiamas namie, taip ruošėsi giminės atšvęsti jo laimėjimą	30	<i>on l'attendait le soir même à la maison pour fêter son succès</i>	tą patį vakarą jis buvo laukiamas namie švęsti sėkmės.

2. 6. 1 Savinimo elementai

Vertimo tekste gausu savinimo elementų, dėl kurių G. Flaubert'o aprašyta XIX a. vidurio Prancūzija įgyja XIX a. pabaigos – XX a. pradžios Lietuvos bruožų: šaligatvių esama tik miestų gatvėse, kaimuose gyvena sodiečiai, jauni vyrai vadinami bernais, žmonės gyvena trobose ir pirkiose, kelia laukininkystę, valgo virtą maistą, grietinę laiko kamarose, nereikalingus daiktus kelia ant aukšto, skalbia žlugtą, per šventes apsitaisto ir eina į atlaidus, o įsimylėję žmonės kreipiasi vienas į kitą „tamsta“:

P.	LT	P.	FR	Pasiūlymas
24	gražus bernas	14	<i>bel homme</i>	gražus vyras
26	penėjo uogienėmis	16	<i>nourrissait de confitures</i>	maitino uogienėmis
27	per atlaidus	17	<i>aux grandes fêtes</i>	per didžiąsias šventes
45	ant aukšto	58	<i>au grenier</i>	į palėpę
46	į ežias	60	<i>dans les sentiers</i>	takeliuose
56	kaip miesto šaligatviai	70	<i>comme un trottoir de rue</i>	kaip gatvės šaligatvis
66	kol apsitaistys Ema	80	<i>qu'Emma fût habillée</i>	kol Ema apsirengs, susiruoš
69	laižydavo kamaroje grietinę nuo puodinių	83	<i>écrémant avec son doigt les terrines de lait dans la laiterie</i>	pieninėje nugriebdavo pirštu pieno puodines
72	pietūs dar nebuvo išvirę	87	<i>le dîner n'était point prêt</i>	pietūs dar nebuvo paruošti
90	užuot kėlę laukininkystę	106	<i>au lieu d'améliorer les cultures</i>	užuot gerinę žemdirbystės metodus
90	sodybos	106	<i>maisons du pays</i>	(to) krašto namai
90	troba	106	<i>maison</i>	namas
90	ūkio trobesiai	106	<i>bâtiments épars</i>	ūkiniai pastatai
91	trobos	107	<i>habitations</i>	būstai
94	malūno bernai	110	<i>meuniers</i>	malūnininkai
95	tvarkyti skalbinius žlugtui	111	<i>pour ranger ma lessive</i>	tvarkyti/susidėti skalbinius
102	valstiečių trobose	119	<i>logements de paysans</i>	kaimiečių būstuose
104	pirkios	120	<i>des cabanes</i>	nameliai, pašiūrės

157	sodietis	177	<i>paysan</i>	žemdirbys, kaimietis
169	Tamsta!	190	<i>Vous!</i>	Jūs!

Vertimo laikmetį išduoda ir nebevartojami, kartais ir nebesuprantami žodžiai, pavyzdžiui: branktelis (12 p., *croisillon*), suvalioti (38 p., *salir*), flerdoranžo puokštė (45 p., *un bouquet de fleurs d'oranger*), riturnelis (66 p., *une ritournelle*), tryškinė (157 p., *fontaine*) ir pan.

2. 6. 2 Praleisti teksto fragmentai

Lygindami vertimą su originalu pastebime, kad vertėjai dirbo nuosekliai, tačiau kai kuriuos teksto elementus vis tik praleido.

Lietuviškame vertime trūksta romano paantraštės *Mœurs de province* („Provincijos papročiai“).

Kartais praleisti teksto fragmentai nekėlė vertimo sunkumų. Pavyzdžiui:

Paskui pusbalsiu tarė auklėtojai: – Pone Rožė, pavedu jums šitą mokinį... (11 p.)	<i>...puis, se tournant vers le maître d'études:</i> – <i>Monsieur Roger, dit-il à demi-voix, voici un élève...</i> (21 p.)
Šešios savaitės praėjo. Rodolfo vis nesimatė. Pagaliau vieną vakarą jis pasirodė. Nėra ko per daug skubėti: tai būtų klaida. (188 p.)	<i>Six semaines s'écoulèrent. Rodolphe ne revint pas. Un soir, enfin, il parut.</i> <i>Il s'était dit, le lendemain des Comices:</i> – <i>N'y retournerons pas de sitôt, ce serait une faute.</i> (210 p.)

Tačiau dažniau praleidžiamos sudėtingesnės teksto atkarpos, pavyzdžiui, Piotr'o Śniedziewski'o straipsnyje minėtas vestuvinių ežimas po iškeltu nykščiu (41 p.).

Kitas pavyzdys – vaikystėje Šarlio mėgta pramoga suptis per šventes ant didžiojo bažnyčios varpo virvės:

Pakibus visam ant storos virvės, pasisupti . (17 p.)	<i>Se pendre de tout son corps à la grande corde et se sentir emporter par elle dans sa volée.</i> (27 p.)
--	---

Akivaizdu, kad antra sakinio dalis vertėjams kėlė problemų, todėl buvo apibendrinta žodžiu „pasisupti“. Galima numanyti, kad autorius suteikė šiam sakiniui dvigubą prasmę. Tokią prielaidą sufleruoja žodžių junginys *la grande corde* – rašytojas kažkodėl mini būtent didžiąją – ne storąją ar ilgąją virvę. Žodis *corde* prancūzų kalboje gali įgyti įvairių prasmų, tapti ryšio ar paties gyvenimo

simboliu⁶¹. „Pasikabinti visu kūnu ant didžiosios virvės ir pasijusti nešamam jos skrydžio“ galėtų reikšti ir vaikišką pramogą (supima), ir mėgavimąsi gyvenimu, o G. Flaubert'o tekste galėtų reikšti ir pasidavimą Bažnyčiai (virvė yra ir kartuvių, nelaisvės, vergovės simbolis).

2. 6. 3 Vertimo klaidos

Vertime yra klaidų. Kai kurių priežastis – neteisingai suprasti prancūzų kalbos žodžiai. Pavyzdžiui, *dans la société des bonnes sœurs* (62 p.) verčiama „su geromis vienuolėmis“ (48 p.), tačiau *les bonnes sœurs* ir yra „vienuolės“ (*Larousse*) – antiklerikalistinių pažiūrų autorius nemini jų gerumo. Arba: romano pabaigoje apžiūrėti mirstančios Emos atvyksta „vaišingas, dosnus ir tėviškas pavargėliams“ (376 p.) daktaras Larivjeras (*hospitalier, libéral et paternel avec les pauvres* (411 p.)). Autorius kalba apie itin veiklų – ir ligoninėje dirbantį (*hospitalier* – „priklausantis ligoninei“ (*Larousse*)), ir privačia praktika (žr. *métier libéral*) besiverčiantį, ir, galima numanyti, nemokamai vargšus konsultuojantį medicinos daktarą.

Kitos klaidos vertime atsirado dėl itin sudėtingo G. Flaubert'o stiliaus. Pavyzdžiui:

Ema, būdama penkiolikos metų, visą pusmetį terliojosi rankas tais palaikių skaityklų šlamštais. (51 p.)	<i>Pendant six mois, à quinze ans, Emma se graissa donc les mains à cette poussière des vieux cabinets de lecture.</i> (64 p.)
---	--

Romane nėra vertinimo, be to, neaišku, kaip galima išsitaukuoti rankas (*se graisser les mains*) dulkėmis, todėl akivaizdu, kad autorius naudoja šiuos žodžius perkeltine prasme, o sakinio vertimas yra klaidingas.

Larousse žodyne pateikiamas išsireiškimas *graisser la patte à quelqu'un* (pažodžiui – „patepti taukais kieno nors leteną“), kuris reiškia „duoti pinigų mainais į paslaugą“ (t. y. duoti kyši, papirkti) ir turi atitikmenį lietuvių kalboje – „patepti“ (Lietuvių kalbos žodynas, 6-a reikšmė). Todėl šis sakinytis galėtų būti verčiamas taip: „Ema, būdama penkiolikos metų, šešis mėnesius tepėsi [rankas, protą, širdį – pasidavė skaitalų įtakai, leidosi jų „paperkama“] tomis senų skaityklų dulkėmis.“

Kitos klaidos tekste atsirado dėl vertėjų pridurto paaiškinimo:

...tėvas nuvežė ją miestan ir atidavė į vienuolyną mokytis.“ (48 p.)	<i>Son père l'amena lui-même en ville, pour la mettre au couvent.</i> (62 p.)
--	---

⁶¹ <https://rue-des-9-templiers eklablog.com/le-symbolisme-de-la-corde-a135863926>

Autoriaus tekste nėra kalbos apie mokslą. Skaitytojui sudaromas įspūdis, kad Ema turėjo galimybę mokytis, tačiau žinome, kad tikras išsilavinimas mergaitėms anuomet nebuvo prieinamas.

Dar kitur vertimo tekstas tapo klaidingas pakitus lietuvių kalbai. Pavyzdžiui, po Emos laidotuvių Šarlis randa Rodolfo raštelį. Šarlis įtaria, kad šis buvo Emos meilužis, tačiau nenori tuo patikėti:

– Jie galėjo mylėtis ir platoniskai, – tarė jis sau. (402 p.)	– <i>Ils se sont peut-être aimés platoniquement, se dit-il.</i> (438 P.)
--	---

Originale Šarlis guodžiasi mintimi, kad „jie galbūt mylėjo vienas kitą (ne mylėjosi) platoniskai.“ Bendrinės lietuvių kalbos žodynas patvirtina visiems žinomą žodžio „mylėtis“ reikšmę („turėti lytinių santykių“), todėl šiuolaikiniam skaitytojui sakinyss skamba absurdiškai arba sudaro įspūdį, kad Šarlis yra kvailesnis, nei autorius jį sumanė.

Vertimo klaida galėtų būti įvardyti ir perdėtą, autoriaus žodžius iškraipantią teksto interpretaciją:

Be to, našlė buvo džiūsna, kapliadantė , žiemą vasarą apsigaubusi palaike juoda skara, kurios kampas kadaravo tarp menčių; jos prakaulus stuomuo buvo įspraustas į suknią kaip į makštį, per trumpą jai, ir matėsi jos blauzdos su pilkomis kojineėmis, ant kurių kryžiuosios išplerusių kurpių raiščiai. (30 p.)	<i>Et puis la veuve était maigre; elle avait les dents longues; elle portait en toute saison un petit châle noir dont la pointe lui descendait entre les omoplates; sa taille dure était engagée dans des robes en façon de fourreau, trop courtes, qui découvraient ses chevilles avec les roubans de ses souliers larges s'entrecroisant sur des bas gris.</i> (41 p.)
---	---

Vertėjai galbūt pasidavė tekste tyrančiai ironijai, tačiau autorius nevertina, nesišaipo iš veikėjos, tik konstatuoja objektyvius faktus: jos liesumą, ilgus dantis, mažą, tarp menčių nusileidžiančią skarą ir plačius batus.

2. 6. 4 Autoriaus leksikos tikslumas ir glaustumas

Matėme, kad vertėjai stengėsi perteikti kūrinio turinį, padaryti tekstą suprantamą šeštojo dešimtmečio Lietuvos skaitytojams, todėl jį aiškino, pildė autoriaus „spragas“. Pavyzdžiui:

O Šarlis vėl pradėjo dirbti ir jau nebeatsitraukdamas rengėsi egzaminams taip, jog išmoko atmintinai atsakymus į visus	<i>Charles se remet donc au travail et prépara sans discontinuer les matières de son examen, dont il apprit d'avance toutes les questions par</i>
---	--

programos klausimus. (21 p.)	cœur. (31 p.)
------------------------------	---------------

Autorius rašo, kad Šarlis išmoko mintinai **visus klausimus** – nenurodo, ar jis išmoko ir į juos atsakyti. Šiuose žodžiuose galima įžvelgti ironiją: Šarlis mokosi medicinos, tačiau nesupranta dėsnių dalykų, todėl „mintinai išmoksta klausimus“.

Kitas pavyzdys – scena su pirmąja žmona:

Vakarais, Šarliui parsiradus, jina ištraukdavo iš po apklotų savo ilgąsias rankas, apkabindavo jo kaklą ir, pasisodinus ant lovos krašto, imdavo dėstyti savo skundus... (22 p.)	<i>Le soir, quand Charles rentrait, elle sortait de dessous ses draps ses longs bras maigres, les lui passait autour du cou, et, l'ayant fait asseoir au bord du lit, se mettait à lui parler de ses chagrins...</i> (32 p.)
---	---

Autorius aprašo ilgąsias (panašias į virves) pirmosios Šarlio žmonos rankas. Žodžių junginys *passait autour du cou* artimas posakiui *passer la corde autour du cou* – „užnerti ant kaklo virvę“, „pakarti“, kuris kartais vartojamas ir kalbant apie santuoką. Taip G. Flaubert'as leidžia skaitytojui numanyti, kad pirmoji Šarlio žmona ne apkabindavo vyro kaklą, o ištraukusi iš po apklotų ilgąsias rankas „užnerdavo jas ant jo kaklo“, ir, šitaip pririšusi, smaugdavo savo skundais.

2. 6. 5 Vertimo įtaka kūrinio suvokimui

2. 6. 5. 1. Ponios Bovari-motinos portretas

Darbo autorės nuomone, šios romano veikėjos portreto raktas slypi paryškintoje citatoje:

...kalbėjosi su juo nesibaigiančiais monologais, kuriuose buvo ir melancholiško linksmumo, ir plepaus švelnumo. Būdama visada vieniša, ji perkėlė visas savo svajones, neįvykusias, sudužusias. Ji svajojo, kad jis turės aukštą padėtį, regėjo jį suaugusį [...] įsitaisiusį tiltų ir kelių inžinierių arba teisėjų. (16 p.)	<i>...s'entretenait avec lui dans des monologues sans fin, pleins de gaietés mélancoliques et de chatteries babillardes. Dans l'isolement de sa vie, elle reporta sur cette tête d'enfant toutes ses vanités éparses, brisées. Elle rêvait de hautes positions, elle le voyait déjà grand [...] établi dans les ponts et chaussées ou dans la magistrature.</i> (26 p.)
---	--

Vertimas neaiškus. „Būdama visada vieniša“ logiškai siejasi su kiek anksčiau aprašytu nemalonių ponios Bovari-motinos charakteriu: „sendama [ji] ėmė darytis įnoringa, irzli ir

nervinga“, todėl, tikriausiai, nesutarė su žmonėmis ir buvo „visada vieniša“. Ar sudužo jos svajonės apie gausų draugų būrį, darnią šeimą? Ne: „ji svajojo, kad jis [sūnus] turės aukštą padėtį,...“

Iš karto pastebėsime keletą vertimo netikslumų: žodis *vanités* reiškia ne „svajones“, o „tuštybę“; *éparses* – ne „neįvykusias“, o „retas“, „pabiras“, „padrikas“; *sur cette tête d'enfant* – „ant šios vaikiškos galvelės“ – praleista.

Ką gi reiškia *dans l'isolement de sa vie*? Pažodinis vertimas – „savo gyvenimo izoliacijoje“ – yra nepriimtinas, tad vertėjas privalo interpretuoti autoriaus mintį. J. Urbšio ir S. Čiurlionienės sprendimas suprantamas: žodis *isolement* reiškia izoliaciją, vieatvę, o „jos gyvenimo vieatvę“ galėtume pakeisti nuolatinio vienišumu, žodžiais „būdama visada vieniša“. Tačiau prancūzų kalboje vieatvę įvardija ir žodis *solitude*. Kodėl autorius, kuris taip kruopščiai rinkosi teksto žodžius, rašo būtent *dans l'isolement de sa vie*, o ne *dans la solitude de sa vie – toujours toute seule, éternellement esseulée* ar pan.? Žodis *solitude*⁶² reiškia laikiną vienišumo jausmą, kuris gali būti patiriamas ir turint artimųjų, kartais – sąmoningai pasirinktą, nebūtinai emociškai skausmingą būvį. *Isolement* reiškia nuolatinį, nepageidaujamą vienišumą, kylantį dėl fizinės atskirties sukulto bendravimo trūkumo – įkalinimą tiesiogine ar perkeltine prasme (pavyzdžiui, šis žodis dažnai vartojamas kalbant apie senų žmonių vieatvę). Ponia Bovari-motina bendravo su žmonėmis: „lankė advokatus, teismų pirmininkus [...] prižiūrėjo samdinius, mokėjo jiems algas“, todėl, prisiminę istorinį romano kontekstą, galime daryti prielaidą, kad veikėja tikriausiai buvo ribojama (įkalinta) XIX a. Prancūzijos moterims primesto vaidmens.

Autorius nurodo, apie ką ji svajojo – *elle rêvait de hautes positions* – „ji svajojo apie aukštas pareigas“. Tuštybės kupinas svajones apie aukštas pareigas galbūt galėtume įvardyti žodžiu „ambicijos“, o moterims taikyti apribojimai paaiškintų, kodėl jos buvo padrikos (neturėta galimybės kurti konkrečius planus) ir sudaužytos (*brisées* galima versti ir veikiamosios, ir neveikiamosios rūšies dalyviu).

Atsižvelgiant į išdėstytus argumentus, cituota vertimo atkarpa turėtų skambėti kitaip, pavyzdžiui: „Įkalinta savoje būtyje, ji perkėlė ant vaikiškos galvelės visas savo ambicijas, padrikas, sudaužytas. Ji svajojo apie aukštas pareigas, regėjo jį suaugusį [...] įsitaisiusį tiltų ir kelių inžinierium arba teisėju.“ Sakinio dalis „Ji svajojo apie aukštas pareigas“ nurodo ir užgniaužtą motinos norą siekti karjeros, ir jos svajones apie būsimą sūnaus padėtį – yra teksto polisemijos bei glaustumo pavyzdys.

Tačiau ar gali būti, kad XIX a. viduryje rašytame romane esama feministinių gaidų? Autorius patvirtina mūsų prielaidas. Antroje romano dalyje Ema laukiasi ir svajoja apie sūnų:

⁶² <https://www.petitsfreresdespauvres.fr/sinformer/actualites/quelle-est-la-difference-entre-la-solitude-et-l-isolement/>

...ši mintis – kad jos kūdikis bus vyriškoji būtybė – jai tarytum žadėjo revanšą už visą jos buvusį bejėgiškumą. Vyras bent laisvas: gali ką nori daryti, kur nori važiuoti, nugalėti kliūtis [...] O štai moteriai kiekvienas žingsnis supančiotas. [...] prieš ją eina ir jos pačios kūno silpnybės, ir įstatymo varžtai.⁶³

Kitus mūsų nuomone netiksliai išverstus ponią Bovari-motiną apibūdinančius teksto elementus, drauge su originalo citatomis bei galimais vertimo variantais pateiksime lentelėje:

žvitri	<i>expansive</i>	ekspansyvi – linkusi augti, plėstis → smarki, veržli
irzli	<i>paillarde</i>	nešvanki, grubiai pajuokaujanti → grubi
Ji visą laiką kažkur lakstė, tvarkė kažkokius reikalus.	<i>Elle était sans cesse en courses, en affaires.</i>	Ji nuolat skubėjo, tvarkė reikalus.
iškaulijo	<i>obtint</i>	pasiekė
Ponia Bovari energingai sujudo.	<i>Madame fut énergique.</i>	Ponia buvo energinga.

Vertime piešiamas kadaise žvitrios, vėliau – irzlios, kažkur lakstančios, kažkokius reikalus tvarkančios, kaulijančios, kartais energingai sujundančios, visada vienišos Šarlio motinos portretas. Originalo tekste ji iš prigimties veržli, vėliau – grubi, nuolat skubanti, reikalus tvarkanti moteris, kuri pasiekia ką užsibrėžusi, būtų norėjusi eiti aukštas pareigas, siekti karjeros, tačiau dėl visuomenės suvaržymų to negali, todėl nukreipia jėgas į sūnų.

2. 6. 5. 2 Šarlio meilė Emai

Pavartę vertimo skaitytojų atsiliepimus, kurie jau tapo mokslinių darbų tiriamąja medžiaga, pastebime žavėjimąsi Šarlio meile Emai – „neblėstančia meile žmonai“, „besąlygiška meile“, kurios Ema nevertina. Tačiau ką rašo G. Flaubert’as?

Šarlis veda Ema, prasideda jų bendras gyvenimas. Šarlis laimingas kaip niekada anksčiau, prisimena buvusius vargus ir pasiguodžia:

Bet užtai dabar jis jau visam gyvenimui turėjo tą gražią moterį, kurią dievino. (47 p.)	<i>Mais, à présent, il posédait pour la vie cette jolie femme qu’il adorait.</i> (60 p.)
--	---

⁶³ „Ponia Bovari“, 2021, 112 p.

Po keleto puslapių skaitome:

Turėdamas tokią žmoną , Šarlis ir pats galų gale įgijo savo akyse daugiau vertės. (57 p.)	<i>Charles finissait par s'estimer davantage de se qu'il possédait une pareille femme.</i> (71 p.)
---	--

Pastebime dvi vertimo problemas: veiksmažodis *posséder*, kuriuo nurodoma priklausomybė, nuosavybės teisė, verčiamas veiksmažodžio *avoir* („turėti“) prasme, ir daiktavardžio *femme* („moteris“ arba „žmona“) reikšmės pasirinkimą.

Nors kartais pasigirsta argumentų, kad negalima turėti kito žmogaus (žmonos, vyro, vaikų), žodžių junginys „turėti žmoną“ (*avoir une femme*) lietuvių ir prancūzų kalbose nurodo santuoką su moterimi ir nereiškia asmens savinimosi. Tačiau autorius cituojamuose sakiniuose pasirinko kitą žodį: du kartus, skirtingose teksto vietose pavartojo disponavimą nuosavybės teise reiškiantį veiksmažodį *posséder*. Prancūzų kalbos žodyne *Larousse* pateikiama dar viena šio žodžio prasmė: *posséder (une femme)* reiškia „turėti intymių santykių“ (su moterimi).

Žodis *femme* turi „moters“ ir „žmonos“ prasmes (kaip lietuvių kalboje „vyras“ gali reikšti „vyrą“ ir „sutuoktinį“). Darbo autorės nuomone, antroje citatoje žodis *femme* taip pat yra naudojamas „moters“, o ne „žmonos“ prasme, todėl minėtus sakinius verstume taip: „Bet užtai dabar jam jau **visam gyvenimui priklausė** ta graži moteris, kurią dievino“ ir „Turėdamas tokią **moterį**, Šarlis ir pats galų gale įgijo savo akyse daugiau vertės“ – žodžių junginys „turėti moterį“ perteikia savinimosi konotaciją.

Autorius nurodo, kad Šarlis brangina Emą ne todėl, kad ją myli, o todėl, kad vedęs itin gražią moterį (t. y. įgijęs į ją nuosavybės teises visam gyvenimui – prisiminkime 1804 m. Prancūzijos civilinio kodekso nuostatas) ir pats pagaliau pasijuto šio to vertas. Jis brangina naująjį savivertės pojūtį, bet nesupranta tikrųjų savo jausmų ir vadina juos meile žmonai.

Kad Šarlis tik tarėsi mylįs Emą, kuri iš tiesų jam buvo aukštesnio socialinio statuso simbolis, patvirtinama ir romano pabaigoje.

Po Emos laidotuvių našlys aptinka meilės laišką, kurį Rodolfas kadaise parašė jo žmonai. Šarlio reakcija:

Kita vertus, Šarlis nebuvo iš tokių, kurie viską priima taip, kaip yra. (402 p.) [...] „Kiekvienas – galvojo jis, – turėjo ją dievinti. Visi vyrai, aiškus dalykas, jos geidė. Dėl to ji jam pasirodė dar gražesnė; ir ji apėmė pašėlęs nuolatinis geidulys. (403 p.)	<i>D'ailleurs, Charles n'était pas de ceux qui descendent au fond des choses; [...]</i> <i>On avait dû, pensait-il, l'adorer.</i> <i>Tous les hommes à coup sûr, l'avaient convoitée.</i> <i>Elle lui en parut plus belle; et il en conçut un désir permanent, furieux, qui enflammait son désespoir et qui n'avait pas de limites, parce</i>
--	--

Pirmame sakinyje vertėjai klaidingai perteikė autoriaus žodžius. Paryškinto teksto vertimas galėtų skambėti taip: „...Šarlis nebuvo iš tų, kurie gilinasi į visa ko esmę...“.

Tas pat padaryta ir verčiant sudėtingą paskutinį cituojamą sakinį: lietuviškame tekste turime tik autoriaus žodžių santrauką (ši sakinio dalis galėtų skambėti taip: „iš to kilo nuolatinis geismas, pašėlęs, aitrinės neviltį ir beribis, nes jau nebeenumaldomas“).

Abejonių Šarlio jausmų tyrumu kelia ir kita, itin mįslinga teksto atkarpa.

Šalis ir Ema grįžta iš pokylio Vobjesaro pilyje. Juos pasitinka jau pirmajai Šarlio žmonai dirbusi tarnaitė Nastazi, kuri praneša, kad valgis dar neparuoštas. Ema supyksta, tarnaitė atsako „įžūliai“, naujoji Šarlio žmona ją išvaro. Sutuoktiniai sėda prie stalo, Nastazi verkia, Šarlis pasiteirauja Emos, ar ji tikra dėl savo sprendimo, nes:

Jis kažkiek mėgo tą vargšę merginą. Kadaise, jam našlaujant, jinai padėjo jam praleisti ne vieną ilgą vakarą, ir nebūdavo taip nuobodu. Tai buvo pirmoji jo pacientė ir seniausia pažįstama šioje apylinkėje. (72-73 p.)	<i>Il aimait un peu cette pauvre fille.</i> <i>Elle lui avait, autrefois, tenu société pendant bien des soirs, dans les désœuvirements de son veuvage.</i> <i>C'était sa première pratique, sa plus ancienne connaissance du pays.</i> (87 p.)
--	--

43 p. (2021 m.) minėta „sena tarnaitė“ (*vieille bonne*, 56 p.) šioje ištraukoje tampa „mergina“ (*fille*), su kuria kadaise – *dans les désœuvirements de son veuvage* – Šarlis praleido ne vieną vakarą. Žodis *désœuvrement* apibrėžiamas kaip „neveiklumas“, „tingumas“ (*Larousse*), tad Šarlis vakarais likęs vienas su Nastazi ne šiaip sklaidė nuobodulį, o gelbėjosi nuo „našlystės neveiklumo“.

Žodis *pratique* gali reikšti žinių pritaikymą, profesinę praktiką (ypač medicinos), veikloje įgytą patirtį, grupei įprastą elgseną, o nebevartojama prasme – ir klientus (*Larousse*). Gydytojo klientai vadinami pacientais, todėl vertėjų interpretacija yra pagrįsta, vis dėlto neaišku, kodėl Nastazi vadinama „pirmąja jo paciente“. Mokydamasis Šarlis jau lankė ligonius. Tarnaitė negalėjo tapti pirmąja finansiniu požiūriu svarbia jo paciente – Šarlis pats jai mokėjo algą. Autorius nemini ir reikšmingos medicininės intervencijos, dėl kurios Nastazi sietusi Šarliui su pirmąja svarbia profesine patirtimi.

Neaiškūs ir vertimo žodžiai „seniausia pažįstama šioje apylinkėje“: ar Nastazi buvo seniausia amžiumi iš visų tame krašte (ne „apylinkėje“ – *environs*) Šarlio pažintų asmenų, ar buvo

pirmoji, su kuria jis ten susipažino? Nastazi buvo darbingo amžiaus, o su Šarliu susipažino šiam atvykus pirštis našlei Diubiuk, todėl ji negalėjo būti nei seniausia, nei pirmąja Šarlio pažintimi.

Tačiau, jei mūsų interpretacija – kad našlaujančiam Šarliui tarnaitė daugelį vakarų atstojo žmoną – yra teisinga, kitas sakinyss taip pat tampa aiškus: „Tai buvo pirmoji jo **patirtis**, seniausia **pažintis** šiame krašte.“ – Šarlis ne tik pasinaudojo tarnaitė savo poreikiams tenkinti, ji buvo ir pirmoji iš daugelio kitų panašių „patirčių“.

Supratę tikruosius Šarlio jausmus Emai kitaip vertintume ir pagrindinės romano veikėjos jausmus bei poelgius, kitaip interpretuotume visą kūrinį.

2. 6. 5. 3 Gamtos ir žmogaus vienovė

Matėme, kad G. Flaubert'o teksto interpretacijai gali prireikti visų žodžio reikšmių, kitų kūrinio elementų, romano sukūrimo konteksto ir dedukcijos, tačiau kartais subtilų autoriaus stilių geriausiai perteikia kone pažodinis vertimas.

Pasibaigus pokyliui Vobjesaro pilyje, išvargę Ema ir Šarlis užlipa laiptais į jiems skirtą kambarį. Šarlis griūva į lovą, o Ema:

...užsimetė ant pečių šalį, atidarė langą ir, pasirėmusi alkūnėmis, žiūrėjo. Naktis buvo tamsi. Lynoj. Jinai įkvėpė drėgno oro; jis gaivino jai akių vokus. Pokylis muzika tebegaudė ausyse, ir ji kratėsi miego, norėdama prailginti iliuziją to prabangaus gyvenimo, su kuriuo teks netrukus skirtis. (71 p.)	...mit un châle sur ses épaules, ouvrit la fenêtre et s'accouda. La nuit était noire. Quelques gouttes de pluie tombaient. Elle aspira le vent humide qui lui rafraîchissait les paupières. La musique du bal bourdonnait encore à ses oreilles et elle faisait des efforts pour se tenir éveillée, afin de prolonger l'illusion de cette vie luxueuse qu'il lui faudrait tout à l'heure abandonner. (85 p.)
--	--

Perskaitę žodžius „užsimetė ant pečių šalį“ įsivaizduojame greitą žvalaus žmogaus gestą, tačiau Ema buvo apsvaigusi nuo naujų įspūdžių ir išvargusi, todėl geriau tiktų „apsigaubė pečius šaliu“.

Autorius nerašo, kad Ema „žiūrėjo“ – tai dar vienas vertėjų pridėtas elementas.

Toliau, regis, tiesiog aprašoma aplinka, tačiau kyla klausimas, kodėl vėjas gaivino tik Emos vokus, o ne visą veidą? Autorius tikriausiai turi galvoje, kad vėjas **vėsino** (*rafraîchissait* – „vėsino“ arba „gaivino“) jos akių vokus. Kodėl vėjo ir kūno temperatūrų skirtumą Ema labiausiai jautė akių vokais? Ar ji verkė?

Autorius nerašo, kad Ema įkvėpė drėgno oro – ji kvėpavo drėgnu vėju, kuris galbūt vėsino ašarų sudirgintus vokus – ji susiliejo su gamtos jėgomis, kurios yra tokia pat svarbi autoriaus „visatos“ dalis, kaip ir žmonės.

Grįžkime į pastraipos pradžią. Naktis buvo ne „tamsi“ (*sombre*), o juoda. Lietuvių kalba taip pat galima pasakyti „juoda naktis“ – šis žodžių junginys turi kitą konotaciją nei „tamsi naktis“. G. Flaubert'o tekste ne „lynojo“, o „nukrito keli lietaus lašai“. Tad Ema ne šiaip rymojo ant palangės ir dairėsi užsimetusi ant pečių šalį: autorius leidžia skaitytojui numanyti, kad jos sieloje tvyrojo juoda naktis, skruostais nusirito kelios (kaip lietaus lašai) ašaros, ji kvėpavo drėgnu, gaivinančiu vėju.

Paskutiniame citatos sakinyje supainiota, su kuo veikėjai netrukus teks skirtis – ne su prabangiu gyvenimu (kurio ji neturi), bet su šio iliuzija.

Tekstas nekelia vertimo sunkumų ir galėtų būti verčiamas kone pažodžiui:

...apsigaubė pečius šaliu, atidarė langą ir pasirėmė alkūnėmis. Naktis buvo juoda. Nukrito keli lietaus lašai. Ji įkvėpė drėgno vėjo, kuris vėsino akių vokus. Pokylio muzika tebegaudė ausyse, ir ji stengėsi neužmigti, kad pratęstų prabangaus gyvenimo iliuziją, su kuria netrukus teks skirtis.	<i>...mit un châle sur ses épaules, ouvrit la fenêtre et s'accouda.</i> <i>La nuit était noire.</i> <i>Quelques gouttes de pluie tombaient.</i> <i>Elle aspira le vent humide qui lui rafraîchissait les paupières.</i> <i>La musique du bal bourdonnait encore à ses oreilles et elle faisait des efforts pour se tenir éveillée, afin de prolonger l'illusion de cette vie luxueuse qu'il lui faudrait tout à l'heure abandonner.</i>
---	--

2. 7 PASTABOS

J. Urbšys ir S. Čiurlionienė vertė vadovaudamiesi kito laikmečio vertimo principais, pritaikė vertimą tuometiniams skaitytojams, savino tekstą, aiškino autoriaus žodžius, neretai buvo priversti apeiti problemines teksto dalis, todėl vertimas neatitinka pagrindinių šiuolaikiniams vertimams keliamų reikalvimų – nieko ne pridėti, nieko nepraleisti, nedaryti prasmės klaidų.

Dėl tokios vertimo strategijos itin subtilus autoriaus tekstas neatpažįstamai pakito: vertime stengiamasi perteikti romano veiksmą, kuris, kaip matėme autoriaus stiliui skirtame darbo skyriuje, šiame kūrinyje yra antraeilis.

Aiškinant tekstą dingo originalo stiliaus glaustumas, subtilūs leksikos niuansai, aliuzijos, teksto ironija, kurią vertėjai mėgino perteikti konotuotais žodžiais, tačiau taip suardė ir kūrinio neutralumą.

G. Flaubert'o tekstas itin sudėtingas (galbūt pernelyg sudėtingas tuomet dar nenusistovėjusiai lietuvių kalbai) – matėme, kad S. Čiurlionienė tai suprato, dvejojo ir kitomis aplinkybėmis tikriausiai nebūtų ėmusis šio darbo.

Redaguojant buvo atlikti minimalūs, vertimo laikotarpį kiek pridengę pakeitimai, kurie teksto iš esmės nepagerino, tik atitolino vertimą nuo jo konteksto. Kita vertus, reikšmingas teksto redagavimas be vertėjų sutikimo pažeistų jų autorines teises.

IŠVADOS

Literatūros klasikos motyvai įkvėpė daugelio sričių kūrėjus ir tapo bendrosios kultūros dalimi. Pageidaujančiam su ja susipažinti skaitytojui neišvengiamai kyla kalbos barjero problema, kuri išsprendžiama per vertimus. Tačiau literatūrinis vertimas yra sudėtingas procesas – pakeisti autoriaus žodžius kitos kalbos ekvivalentais nepakanka. Už autoriaus žodžių slypi jo mintys, kurias vertėjas suvokia ir perteikia remdamasis savąja patirtimi – tekstą interpretuoja.

Fizinę knygos formą vertimui suteikia leidyklos, kurių dauguma yra privačios, pelno siekiančios įmonės, per kurias verstiniai tekstai įsilieja į platesnę vertimo kalbos-kultūros sistemą: kūrinio interpretacijai bei vertimui tampa svarbios šalies istorija, jos ideologija, demografija, gyventojų išsilavinimo lygis, švietimo sistemos poreikiai, ekonomika, politika ir, žinoma, literatūros tyrėjų darbai, kintančios vertimo tradicijos bei pati vertimo kalba.

Teoretikai (J. W. Goethe'ė, A. Berman'as) mėgino perprasti literatūrinio vertimo fenomeną ir iškėlė pakartotinių vertimų idėją: kūrinio vertimas į kitą kalbą-kultūrą esąs ne baigtinė užduotis, o procesas, kurį sudaro neapibrėžtas kiekis etapų – vis gerėjančių, kaskart originalui artimesnių verstinių tekstų. Tyrėjai mėgino šią prielaidą patikrinti, tačiau nepriėjo vieningos išvados – kai kada ji pasitvirtino, kai kada – ne, arba pasitvirtino su išlygomis.

G. Flaubert'o romanas *Madame Bovary*, kuriuo remtasi šiame darbe, į daugelį pasaulio kalbų buvo išverstas po keletą kartų: į vokiečių – 27, į lenkų – 4, į lietuvių – 2 kartus. Vokietijos ir Lenkijos šio romano vertimų istorija patvirtina J. W. Goethe'ės ir A. Berman'o prielaidas apie pakartotinius vertimus – abiejose šalyse vėliausiųjų vertimų kokybė (ištikimybės originalui, jo literatūrinių savybių pertekimo požiūriu) ženkliai aukštesnė nei ankstesniųjų. Vokietijoje, kurioje vertimų būta žymiai daugiau, itin priartėta prie autoriaus stiliaus, galbūt net pasiektas originalo atitikmuo.

Lietuva, kurios kalbos, kultūros ir vertimų raidą trikdė XIX a. spaudos draudimas, pasauliniai karai bei dešimtmečiai sovietinės okupacijos, literatūros klasikų kūrinių vertimų srityje atsiliko nuo kitų šalių, tačiau ir atgavusi nepriklausomybę nededa deramų pastangų šį atotrūkį sumažinti: leidyklos ne visada atsižvelgia į LLVS rekomendacijas ir pakartotinai leidžia senus, nepatikrintus vertimus. 1958 m. atliktas G. Flaubert'o romano *Madame Bovary* vertimas be reikšmingų pakeitimų leidžiamas iki šiol (1993, 2007 bei 2021 m.), nors atlikta vertimo analizė atskleidė, kad lietuviškame vertime perteikta tik kūrinio įvykių seka – neatskleistos nei autoriaus stiliaus ypatybės, nei vidiniai veikėjų motyvai, yra vertimo klaidų, pridėtų ir praleistų teksto elementų. Daugeliu bruožų šis iki šiol vienintelis Lietuvos skaitytojams prieinamas ir paskutinį kartą 2021 m. išleistas vertimas panašus į 1858 m. Vokietijos „vertimų fabriko“ užsakymu atliktą

M. Engel'io darbą, kuriame, pasak doktorantės H        Tessier, vertėjas ai  skino tekstą, neišsaugojo polisemijos, kiekvienoje pastraipoje, kartais – kiekviename sakinyje pridėjo nuo savęs, padarė vertimo klaidų.

Tačiau šios pastabos nėra vertėjų J. Urbšio ir S.   iurlionien  s darbo kritika nes, kaip pastebėjo Y. Gambier, vertimas gali būti vertinamas tik savame kultūriniame kontekste, atsižvelgiant į tuometines šalies vertimo tradicijas bei turėtus išteklius.

Matėme, kad vertimo naujumas gali tapti reklaminiu knygos pardavimą skatinančiu argumentu, tačiau seno vertimo leidimas yra pigesnis ir, palyginti nedaug potencialių skaitytojų-pirkėjų turinčioje šalyje, leidykloms galbūt naudingesnis. Vis dėlto trys pakartotiniai G. Flaubert'o „Ponios Bovari“ leidimai leidžia daryti prielaidą, kad kūrinys Lietuvoje yra paklausus, todėl nusipelno naujo vertimo. Kitaip Lietuvos skaitytojams ir toliau bus prieinamas tik tolimas autoriaus žodžių aidas.

LITERATŪROS SĄRAŠAS

1993. *Dabar ir visados*. Kaunas, Spindulys.
- Bajarūnienė V. 2008. Antono Čechovo kūrinių vertimų ypatybės prieškario Lietuvoje. *Gimtas žodis*, Vilnius, 16 ir 20 p.
- Berman A. 1990. La retraduction comme espace de la traduction. <http://journals.openedition.org/palimpsestes/596>
- Calvino I. 2013. Kam skaityti klasiką? *Šiaurės Atėnai*, 2013. 12. 06.
- Ciensi M. 2015. Le traducteur comme lecteur. Lecture(s) de Diderot par Tadeusz Boy-Zelenski <https://doi.org/10.4000/rde.5296>
- Černiuvienė L. 2020. Raymond'o Queneau kūrybos stilistika: „Exercices de style“ vertimo į lietuvių kalbą analizė. *Vertimo studijos*. 3.2. <https://doi.org/10.15388/VertStud.2020.1>
- Desmidt I. 2009. (Re)translation Revisited. *An article of the journal Meta Volume 54, Number 4, décembre 2009*, p. 669–683 <https://doi.org/10.7202/038898ar>
- Do Amaral V. 2019. Broadening the notion of retranslation. *Cad. Trad., Florianópolis*, v. 39, n° 1, 239-259 p. <http://dx.doi.org/10.5007/2175-7968.2019v39n1p239>
- Doucet P., Pugh A.-M., Tessier H. 2018. Les premières pages de Madame Bovary traduites en allemand, anglais et espagnol. *Centre Flaubert*. <https://flaubert.univ-rouen.fr/labo-flaubert/archives-de-la-revue-flaubert/revue-flaubert-n17-2018/table-ronde/les-premieres-pages-de-madame-bovary-traduites-en-allemand-anglais-et-espagnol/>
- Flaubert G. 1972. *Madame Bovary*. Paris, Gallimard.
- Flaubert G. 1955. *Ponia Bovary*. Antra dalis. Londonas, Nida.
- Flaubert G. 1958. *Ponia Bovari*. Vilnius, Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
- Flaubert G. 2007. *Ponia Bovari*. Vilnius, Žaltvykslė.
- Flaubert G. 2021. *Ponia Bovari*. Vilnius, Vaga.
- Gambier Y. 2019. La retraduction: ambiguïtés et défis. https://www.researchgate.net/publication/334318922_LA_RETRADUCTION_AMBIGUITES_ET_DEFIS
- Greimas A. J. 1955. Infantiliškai trypiame vietoje... ar žengiame atgal? *Santarvė*. Londonas, 40.

https://www.spauda2.org/dp/dpspaudinys_santarve/archive/1955-nr07-08-SANTARVE.pdf

Hamad G. F. 2019. Analyse du discours narratif dans Madame Bovary de Flaubert.
<file:///C:/Users/sauve/Desktop/analysedudiscoursnarratifdansmadamebovarydeflaubert.pdf>

Hewson L. 2017. Les paradoxes de la créativité en traduction littéraire, 1.
<https://doi.org/10.7202/1043945ar>

Koffeman M., Smeets M. 2021. Touche pas à mes souvenirs » : pourquoi retraduire les classiques ?
RELIEF, vol. 15, n° 1, 2021.
<https://revue-relief.org/issue/view/466>

Kozanecka B. 2013. Styl Gustawa Flauberta i jego tłumaczenie na język polski na przykładzie dwóch wybranych tłumaczeń "Pani Bovary" /The style of Gustave Flaubert and its Polish translation in the exemple of two selected translations of "Madame Bovary".

Lacoste J. 1999. Goethe et la « tâche du traducteur ». In: *Romantisme*, n°106. Traduire au xixe siècle. pp. 9-20.
<https://doi.org/10.3406/roman.1999.3449>

Leclerc Y. 2006. Gustave Flaubert, Madame Bovary, pré-originale dans la revue de Paris, 1er et 15 des mois d'octobre, novembre et décembre 1856 (six livraisons). *Livre des célébrations nationales de l'année 2006*.
<https://www.france-memoire.fr/madame-bovary-cinq-ans-de-travail-six-livraisons-un-proces/>

Masson J.-Y. 2017. De la traduction comme acte créateur : raisons et déraisons d'un déni, 18.
<https://doi.org/10.7202/1043954ar>

Malažinskaitė E. 2015. Grožinės literatūros vertimas tarpukario Lietuvoje: nuo lietuvinimo tendencijos iki ekvivalentiškumo paieškų, *Colloquia* 2015 10 01
<https://www.journals.vu.lt/plugins/generic/pdfJsViewer/pdf.js/web/viewer.html?file=https%3A%2F%2Fwww.journals.vu.lt%2FColloquia%2Farticle%2Fdownload%2F29032%2F28172%2F65752>

Monti E. 2011. Introduction : La retraduction, un état des lieux. *Orizons*, pp.9-20, 2011, 978-2-296-08811-5. *hal-02288176*
<https://hal.science/hal-02288176/document>

Nadeau M. 1972. Préface. *Madame Bovary*, Paris, Gallimard.

Nakajima T. 2023. L'anticléricalisme de Flaubert et l'idée laïque au xixe siècle. *Flaubert dans son siècle*. 99-101 p.

Papot E. 2024. Petit point sur le statut de la femme en France au XIXe siècle
<https://www.napoleon.org/histoire-des-2-empires/articles/petit-point-sur-le-statut-de-la-femme-en-france-au-xixe-siecle/>

Pellegrini F. 2019. „En haine du goût”: norme esthétique et norme grammaticale chez Flaubert. *Un temps pour tout*, édité par Marie Blaise et Anita Gonzalez-Raymond, Presses universitaires de la Méditerranée. 3 p.
<https://doi.org/10.4000/books.pulm.4168>.

Petremann L. 2014. Autour de la retraduction.
<https://dialogues.hypotheses.org/73>

Pinard E. 1857. Réquisitoire. *Gallimard paratekstai, imperatoriškojo prokuroro kaltinamoji kalba*.

Richter A. 2018. Flaubert en allemand: une réception apocryphe. *Centre Flaubert*.
<https://flaubert.univ-rouen.fr/labo-flaubert/archives-de-la-revue-flaubert/revue-flaubert-n17-2018/traductions-litterales-traductions-litteraires/flaubert-en-allemand-une-reception-apocryphe/>

Sarrazin S. 2012. Le traducteur et les italiques. Omniscience et redressement dans *Madame Bovary*. *Open Edition journals*.
<https://doi.org/10.4000/flaubert.1880>

Śniedziwski P. 2024. Dans le monde des miroirs déformants.
<https://doi.org/10.4000/12fdd>

Swoboda T. 2018. Engelking et les autres. Traduire Flaubert en polonais. *Centre Flaubert*.
<https://flaubert.univ-rouen.fr/labo-flaubert/archives-de-la-revue-flaubert/revue-flaubert-n17-2018/premiere-reception/engelking-et-les-autres-traduire-flaubert-en-polonais/>

Thibaudet A. 1922. Gustave Flaubert. Sa vie. Ses romans. Son style. Paris. Plon. 246 p.
<https://archive.org/details/gustaveflaubert100thibuoft/page/n7/mode/2up>

Thorpe A. 2012. Madame Bovary: the Everest of translation. *The Guardian*.
<https://www.theguardian.com/books/2011/oct/21/translating-madame-bovary-adam-thorpe>

Wuilmart F. 2011. Pourquoi retraduit-on? *Centre européen de traduction littéraire*.
<https://www.traduction-litteraire.com/articles/pourquoi-retraduit-on/>